

53240

53 240 / 101

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XXI.

HUNGARIA
SZEGED
1984

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XXI.

HUNGARIA
SZEDED
1984

Főszerkesztő:

DR. NAGY LAJOS tanszékvezető egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora

Szerkesztőbizottság:

DR. ANDRÁSSY ADÉL docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. ÉGETŐ EMESE docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. MAYER LÁSZLÓ docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. SÍPOS MIKLÓS docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

E. kötet szerzői:

DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. IMRE OTTÓ egyetemi adjunktus
DR. MAYER LÁSZLÓ egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. OLÁH JÁNOS egyetemi tanársegéd
DR. TÓTH LÁSZLÓ tanszékvezető egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
(Veszprém)

Technikai szerkesztő:

DR. SÍPOS MIKLÓS egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

A DEMO-ÖKONÓMIA KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

1. Az ókortól az ipari forradalomig

A népesség száma, összetétele, a rendelkezésre álló erőforrásokhoz (főként az adott földterülethez) való aránya, valamint e tényezők változásai minden emberi közösség számára nagy jelentőségűek. Tanulmányozásuk és befolyásolásuk valamilyen formája ezért a történelem minden szakaszában kimutatható.

A népesedéssel kapcsolatos első összefüggő elméleti elképzelések az ókori filozófiai és politikai irodalom szerzőinél lelhetők fel. Ezek részletes elemzése nagyon messzire vinne bennünket alaptémánktól, ezért csak utalásszerűen említünk néhány jellegzetes példát. A példák azt talán jól illusztrálják, hogy már évszázadokkal, sőt évezredekkel Malthus előtt rémisztgette a gondolkodókat a túlnépesedés lehetősége.

Dokumentálható formában elsőként *Konfuciusz* vetette fel az optimális népesség-szám gondolatát, amikor a földterület és a népesség közötti „ideális arány” biztosításának szükségességét hirdette. *Platon* és *Arisztotelesz* erősen restriktív, a népességszámot korlátozó népesedéspolitikai javaslatok háttérében a görög városállamok magas népsűrűsége állott. Ezzel ellentétesen a rómaiak, különösebb elméleti megalapozottság nélkül, általában a népességszámot növelő, expanzív népesedéspolitika helyességét hirdették; összhangban a római impérium terjeszkedő, gyarmatosító politikájával, amely sok katonát igényelt.

A középkori keresztény teológia népesedési nézetei — eltekintve *Aquinói Tamás* néhány tételétől, elsősorban egy metafizikai célzatú (a túlvilági üdvösség biztosítására hivatott) erkölcs szempontjait taglalják, és mellőzik a világias, gazdasági-társadalmi összefüggéseket. A reneszánsz kor gondolkodói szakítva a transzcendens vallásos elmélettel, a földi társadalom minél tökéletesebb berendezését tűzik ki célul. *Morus Tamás* „Utópiá”-jában a túlnépesedés fogalmával is találkozhatunk, ugyanott utalás szerepel arra nézve, hogy az általa leírt ideális államban a népesség növekedését tudatosan korlátozzák. Ugyancsak e restriktív álláspontot tették magukévá Angliában *Bacon* és *Hobbes*, Itáliában *Machiavelli* és még határozottabban *Botero*, akit sokan Malthus elődjének tekintenek.

Nagy lendületet adott a népesedési elméletek fejlődésének a modern demográfia kialakulása, ezt általában a XVII. századtól, *Graunt* fellépésétől számítják. (Munkálataiban szorosán együttműködött vele *Petty* is.) Amint a népszaporodás ténye számszerűségekké alakult, egyre ismertebbé vált, megélénkültek a népszaporodás káros hatásait valló elméletek. Az alaptételek nem mindig újszerűek, újszerűnek inkább erősen dinamikai szemléletük tekinthető, amely nem egy adott pillanatban vizsgálja a népességi helyzetet, hanem a gazdasági élet és a népszaporulat fejlődésének összefüggéseit elemzi. Társadalmi-gazdasági oldalról a pesszimista elméleteket az ipari forradalmat követően a gépi nagyiparra épülő kapitalizmus, illetve annak fokozódó ellentmondásai alapozták meg.

2. A malthusianizmus

Az kétségtelen tény, hogy *Malthus* előtt egyetlen népesedési kérdésekkel foglalkozó munkának sem volt olyan nagy hatása, mint az 1789-ben megjelent „Értekezés a népesedésről” (Essay on Population) c. tanulmányának.

Érdekes lehet itt viszont *Marxra* hivatkozni, aki szerint *Malthus* „egész népesedési elmélete szemérmetlen plágium”,¹ és nagy visszhangját a következők szerint magyarázza: „Ha az olvasó *Malthusra* emlékeztetne, ..., akkor én arra emlékeztetem, hogy ez az írás első formájában nem más; mint iskolásan felületes és paposan fellengős plágium *Defoe*, *Sir James Steuart*, *Townsend*, *Franklin*, *Walkce* stb. műveiből, és egyetlen önálló tételt sem tartalmaz. Az a nagy feltűnés, amelyet e röpirat keltett, csupán pártérdekekből fakadt ... A „népesedési elvet”, amelyet a XVIII. században fokról fokra dolgoztak ki, ... az angol oligarchia ujjongva köszöntötte, mint az emberi továbbfejlődésre irányuló vágyak nagy kioltóját.”²

A *malthusi tanok lényege* röviden az, hogy az egész élő természetben valamiféle abszolút törvény érvényesül, amely szerint az összes állati lénynél határtalan szaporodásra irányuló tendencia nyilvánul meg; ugyanakkor, amikor a fennmaradáshoz szükséges eszközök növekedése sokkal lassabban megy végbe. Ennek az ellentmondásnak következményeképpen a világra jövő állatok és növények óriási mennyisége megsemmisül. Ilyen módon egyensúly jön létre a szaporodás és a létezéshez szükséges eszközök között. (A fenti fejtegetés racionális magvát kibogozva *Darwin* felhasználta *Malthu* kutatásait.) Az állat- és növényvilághoz hasonlóan az emberiség is mértani haladvány, a léte fenntartásához szükséges javak viszont számtani haladvány szerint szaporodnak. Így a túlnépesedés törvényszerű, valamint az is, hogy az emberek tömegének nem jut a legszükségesebb létfenntartási javakból. A megoldás *Malthus* szerint: a nemi önmegtartóztatás.

A *malthusi tanokat Marx* élesen bírálta. Egyfelől rámutatott a bennük rejlő ellentmondásokra, nevezetesen arra, hogy ha igaz volna *Malthus* állítása, s az élővilágban valóban érvényes volna a mértani haladvány szerinti szaporodás törvénye (ahol a kvóciens 2), ez azt jelentené, hogy nemcsak az emberiség, de a létfenntartáshoz szükséges állat- és növényvilág is ilyen formában szaporodik, tehát az inkompatibilitás eleve kizárt. Nem felel meg azonban a valóságnak az sem, hogy akár az emberiség, akár más fajok ilyen mértani haladvány szerint szaporodnának; azaz számuk minden generációváltással megduplázódnék.

A népesedés kérdéseivel foglalkozva maga *Marx két tudományos tételt dolgozott ki*:

— „Elvont népesedési törvénye csak a növényeknek és állatoknak van, amennyiben az ember történelmileg be nem avatkozik.”

— „Minden egyes történelmi termelési módnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye.”³

A kapitalista termelési mód népesedési törvénye a *viszonylagos (relatív) túlnépesedés*. „A munkásnépesség az önmaga által termelt tőkefelhalmozással együtt növekvő terjedelemben termeli azokat az eszközöket, amelyek őt magát viszonylag létszámfellettivé teszik.”⁴

A *malthusianizmus* alapvető bírálatát *Marx* és *Engels* adták meg; de a polgári tudósok körében is nagy vitát váltott ki már a XIX. században is. Az elmélet éles

¹ *Marx—Engels Művei* 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 472. old.

² *uo.* 577. old.

³ *Marx—Engels Művei* 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 591. old.

⁴ *Uo.* 590. old.

bírálatban részesült a polgári demográfia (Westergraard, Csernisevszkij stb.), a polgári közgazdaságtan (Ogilvy, Ingram stb.), természettudósok részéről egyaránt. Mái is nagy hatású a malthusianizmus reakciójaként létrejött *organikus népesedési elmélet*. Megalkotója az angol pozitivistá filozófus *Spencer* volt, aki úgy tekintette a társadalmat, mint szervezetet, amelyekben a biológiai organizmusokhoz hasonlóan az egyes szervek, azon az egyes embercsoportok között természetes funkciómegosztás van. Spencer kétségbevonta Malthus tanítását. Véleménye szerint a túlnépesedés csupán rövid ideig lehetséges. A létfenntartási eszközök elégtelensége fokozza a létért való küzdelmet. E küzdelem az egyéntől nagyobb erőfeszítést és több energiaráfordítást követel az egyéniség kifejlődése számára, így a születések csökkenése irányában hat. Más szavakkal: Spencer a létért való küzdelem *szociáldarwinista* elvét a túlnépesedést fékező eszközként állítja be.

3. A népességi optimum elmélete

A XIX. században részben a közgazdaságtudomány fejlődése, részben Malthus nyomán a demográfiai kérdések gazdasági szemlélete olyanannyira általánossá vált, hogy a népesedésemelvételek jóformán a közgazdaságtan részeként fejlődtek. A munkanélküliség krónikussá válása különösen nagy aktualitást adtak azoknak a kutatásoknak, melyeknek fő célja a népességi-gazdasági (ún. demo-ökonómiai) egyensúly feltételeinek kimutatása volt. Kialakult egy olyan elméleti rendszer, vagy inkább kutatási tematika, amely napjainkban is állandóan bővül, alakul, s bár a problémát még nem sikerült megnyugtatóan megoldani, a részeredmények kétségtelenül előremutatóak. Ez a rendszer az ún. népesedési optimum-elméleteket foglalja magában.

Az elmélet a marginalista ökonómia talaján fejlődött ki. Bizonyítható, hogy Malthusra is nagy hatással volt a csökkenő földhozadék törvénye, műveiben utalt is rá. *J. S. Mill* már bevallotta a föld csökkenő hozadéka alapján állítja, hogy a népesség növekedésének gátat kell vetni, mert különben az emberiség elnyomorodik. Véleménye szerint van egy olyan határ a népesség növekedése során, amelyet túllépni nem tanácsos, mert ez a többlet embermennyiség már kisebb mértékben növeli a termelést.

Az elmélet modern megalkotója és szisztematikus kifejtője *E. Cannon* volt, aki az egyes gazdasági ágakban külön-külön vizsgálta az optimum problémáját. Németországban a századforduló idején *J. Wolf* volt az optimum-elmélet első úttörője, aki egyébként igyekezett elhatárolni magát Malthustól. Wolf azt írta, hogy a népesség illetve a termelés három tényezőjének (munka, tőke, föld) optimális kombinációja a legszerencsésebb. Az a pont, amelyen túl a népesség növekedése már nem kívánatos, mindig e tényezők eredeti kombinációjától függ.

K. Wicksell volt az, aki a népességi optimum kifejezést először használta. Véleménye szerint amikor a népesség növekszik, a munka termelékenységére két tényező hat. Az első kedvezőtlen, és abban áll, hogy a természeti erőforrások összes mennyisége korlátozott, ezért a népesség növekedése során az egy főre jutó mennyiség csökken. A másik oldalról nézve viszont a népesség növekedése egyben kedvez azoknak az erőknél, amelyek a termelékenység növekedésének irányába hatnak. Van egy pont, ahol a két hatás kiegyenlítődik és az egy főre jutó jövedelem a legnagyobb.

Jelentős állomása volt az optimum-elmélet fejlődésének és bizonyos mértékig szintézist is hozott e téren az 1927. évi *genfi Népességi Világkongresszus*. A viták felszínre hozták az optimum-elméleteknek azt a sokat hangoztatott hibáját, hogy túlságosan teoretikusak és a gyakorlati alkalmazásuk majdnem lehetetlen.

A legutóbbi évtizedeket vizsgálva jelentős előrelépésnek számít a fogalom dinamizálására való törekvés. E téren úttörő munkát végzett a francia *Sauvy*, aki bevezette a „népesség változásának optimális ritmusa” fogalmat. Az újabb polgári irányzatok (*Sauvy, Notestein, Bowen, Leibenstein*) megkülönböztetik a statikus illetve a potenciális optimumot, mely utóbbi a figyelembevett gazdasági-társadalmi lehetőségek által a jövőben elérhető optimumot fejezi ki.

A felsoroltakon kívül természetesen számos más szerző foglalkozott az optimumkérdéssel érdemben is. Több iskola alakult, melyeknek felfogása több tekintetben eltér egymástól. *Vukovich György* hét iskola létezéséről számol be.⁵

A népesedési optimum problémájának felvetése indokoltnak tűnik, különösen dinamizált formájában. A probléma elméleti megoldása viszont még várta magára, nem is szólva az esetleg „felfedezett” optimum megvalósíthatóságára vonatkozó jogos szkepszisről. Az elmélet eddigi fejlődését áttakintva a leglényegesebb kritikai megjegyzések a következők lehetnek:

Az elmélet híveinek nagyrésze nincs tekintettel az egyes országok társadalmi-gazdasági alakulatára, „örök törvényszerűségeket kutat.

— Az elmélet eléggé egyoldalúan a népességnek a gazdaságra gyakorolt hatásával számol, nem veszi figyelembe vagy nem kellő súllyal a gazdaság visszahatását.

— Többnyire globális népességgel számolnak, elhanyagolják a korösszetétel változásainak vizsgálatát.

Ezek a kritikai észrevételek a népességi optimum-elméletre átfogóan érvényesek, egyes konkrét irányzatok esetleg kivételt képeznek. Az viszont tény, hogy megbízható eredmény nem született, s az optimum lassan kezdi azt a szerepet játszani a demográfiában, mint más tudományoknál egykor a kör négyyszögösítése, vagy a perpetuum mobile.

4. Népesedési elméletek a „demográfiai forradalom” időszakában

a) *A neomalthusianizmus*

Korunkban hatalmas mértékben megnőtt az érdeklődés a népesedési kérdések iránt, ennek megfelelően megszorodott a népesedési elméletek és irányzatok száma, másrészt jelentősen differenciálódtak az elméletek. Az érdeklődés növekedésének fő oka az, hogy az 1950-es évektől kezdődően az emberiség történetében példátlan ütemben és mértékben növekszik a világ népessége. A hirtelen növekedés a fejlődő országokban megy végbe, amelyek lakossága amúgy is a világ népességének kétharmadát alkotja. Ez az arány a század végére eléri a négyötödöt. Ezt a jelenséget szokás manapság „*demográfiai robbanásnak*”⁶ nevezni. Miközben a fejlődő országokban a lakosság gyorsan bővülő újratermelődése megy végbe, a fejlett tőkésországokban és néhány fejlettebb szocialista országban „*demográfiai válsággal*”⁷ küzdenek, és lakosságuk lecsökkent újratermelése okozta deopopláció fenyegeti őket. Itt most nem kívánunk a két jelenség részletkérdéseivel foglalkozni. A „*demográfiai robbanás*” nagyon közvetlenül kapcsolódik a világelelmzés problematikájához, így a későbbiekben ez képezi majd fő témánkat. A „*demográfiai válságot*” később is csak érintőlegesen tárgyaljuk. E pontban csak a két jelenségnek a népesedési elméletek fő irányaira gyakorolt hatását tekintjük át vázlatosan.

⁵ Vukovich György: Megjegyzések a népességi optimum kérdéséhez. *Demográfia*, 1959/2—3. sz.

A világ népességének példátlan ütemű növekedése napjainkban és az elkövetkező évtizedekben kétségtelenül teljes joggal veti fel azt a kérdést, hogy a Föld mennyi embert, milyen feltételek mellett képes eltartani. Hogyan teremthetők meg azok a feltételek, amelyek mellett a gazdaság és a népesség kielégítő színvonalon egyensúlyba kerül. A jelenlegi gondok óriásiak, a perspektívák nehezen prognosztizálhatóak. Mindez természetesen táptáji szövegait a pesszimizista nézeteknek. Divatos dolog az ilyen nézeteket a „*neomalthusianizmus*” gyűjtőfogalom alá venni. Véleményünk szerint óvatosan kell bánni ezzel a jelzővel, többek között megőrző jellege miatt. Nem lehet pontos határvonalat megjelölni, hogy hol kezdődik a neomalthusianizmus, de a *demográfiai robbanás veszélyeinek reális felmérése biztos nem sorolható ide*, különösen nem, ha a veszélyek bemutatása tudományosan megalapozott és humánus kiütkeresési törekvésekkel párosul. Mindenképpen Malthus késői követőinek kell viszont tekintenünk a katasztrófa-hangulat keltőit és azokat, akik a társadalmi-történelmi törvényszerűségekkel és a legalapvetőbb etikai normákkal ellentmondásban levő megoldásokat javasolják.

A neomalthusianizmusnak napjainkban három fő — egymással kölcsönösen összefüggő és gyakran egy-egy szerzőnél is összekapcsolt — vonulata van:

- *A gazdasági aspektusú* malthusianista nézetek egyrészt a fejlődő országok jelenlegi gazdasági elmaradottságát a „túlnépesedésből” vezetik le, másrészt a népesedés jelenlegi tendenciáinak extrapolálása alapján a fejlődő világ, esetenként az egész világ gazdasági katasztrófáját prognosztizálják.
- *Az ökológiai változatok* az emberiség számának gyors szaporodásából a természeti egyensúly elkerülhetetlen felbomlására következtetnek.
- *A politikai-katonai változatok* a nemzetközi politikai feszültségek alapvető okaként a „túlnépesedést” jelölik meg illetve a jövőbeni demográfiai mozgások elkerülhetetlen következményeként egy nukleáris világhégést jósolnak. Egyesek éppen preventív jelleggel katonai beavatkozást javasolnak a gyors népszaporulat várható kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozására.

Témánk szempontjából a gazdasági változatok az érdekesekek. Hosszasan lehetne itt szélsőséges példákat felsorakoztatni, de ezt nem tesszük egyrészt a terjedelmi korlátok miatt, másrészt azért, mert nem akarjuk igazságtalanul ezekre az extrém esetekre helyezni a hangsúlyt. Három példát hozunk csupán. Az egyik az, hogy Nyugaton nagy visszhangot váltott ki Nickerson „Hódolat Malthusnak” c. műve⁶, amely direkt módon iparkodik bizonyítani a malthusi igazságot, különös tekintettel korunk élelmészési problémájára. A másik példa még szélsőségesebb lesz. Az angol V. A. Seabley írta: „A földkerekség lakosságának állandó növekedése mellett várható, hogy az egyetlen lehetséges alternatíva az emberevés lesz, amelynek egyebek mellett megvan az az előnye, hogy a problémát két irányban oldja meg, egyrészt új élelmi cikket biztosít, másrészt csökkenti a Föld lakosságát.”⁷ A harmadik példa: az Egyesült Államokban működik egy Negatív Népeségnövekedési R. T., melynek célja az 1970-es amerikai lakosság felére való csökkentése.

A legismertebb polgári elmaradottság-elméletek zömében (így pl. H. Leibenstein, A. Sawy, E. Gannagé, J. Viener, G. M. Meier, R. E. Baldrxin stb.) a demográfiai robbanás központi helyen szerepel az okok között, de kétségtelen tény, hogy a „túlnépesedés” problémája sokkal összetettebb és sokkal viszonylagosabb kérdésként jelenik meg, mint Malthusnál. A demográfiai tényezők hatásának vizsgálatát mindig

⁶ J. S. Nickerson: *Homage to Malthus* (London, 1975.)

⁷ Ny. N. Nyikolszkij: *A tudományos-technikai forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 260—261. old.

érdemben összekötik a termelési színvonal, a tőkeellátottság és egyéb tényezők hatásának elemzésével.

Gyakran nem is a fenti szerzők körül van a probléma, hiszen ők többnyire ellen-súlyozzák az egyébként kétségtelenül malthusi indíttatású és így helytelen népesedési fejtegetéseiket. Nagyobb baj, amikor a komplex rendszerekből kiemelve jelennek meg a nézetek. Jó példát szolgáltat erre még olyan tekintély is, mint *Samuelson* professzor, aki maga behatóan nem foglalkozott a fejlődő országokkal, de híres tankönyvében így összegzi a polgári közgazdaságtan idevonatkozó eredményeit: „Először, a technológiai haladás által lehetővé tett termelésnövekedés nagy része a népességszám megkettőzésére fordítódik. Másodszor, a modern tudomány — amely gyorsabban győzi le a betegségeket, mint ahogy növeli az élelemkínálatot — a jövőben megvédheti az embereket a baktériumok által okozott haláltól, pusztán azért, hogy az elégtelen élelem megszerzéséért folytatott versenyben éhenhalással fenyegetse őket.”⁸

b) A „*circulus vitiosus*” demográfiai változatai

A demográfiai elemek általában szerepet kapnak az ún. „*circulus vitiosus*” elméletekben. Mint ismeretes, ezek lényege az elmaradottságnak önmagával való magyarázata. *R. T. Gill* írja: „Mivel szegény, az ország nem fejlődik; mivel nem fejlődik, szegény marad.”⁹ Még tömörebben fogalmazza meg e koncepció lényegét annak legismertebb, szinte klasszikussá vált képviselője, *R. Nurkse*: „Egy ország azért szegény, mert szegény”.¹⁰ A „*circulus vitiosus*” felmentést ad a történelmi elemzés és a világgazdasági rend elemzésének kötelessége alól, tehát apologetikus célzatú. A nyílt tautológia többnyire nem feltűnő, mert a koncepció képviselői több-kevesebb interdependens tényező beiktatása után zárják a bűvös kört. *G. Myrdal* írja erről: „A nagyszámú kölcsönös összefüggő tényező e felfogása megszabadít bennünket attól az elképzeléstől, hogy létezik egy eleve domináns tényező.”¹¹ Az interdependens tényezők között többnyire helyet kap az egy főre jutó nemzeti jövedelem alacsony volta; az alacsony beruházási ráta; a tőkehiány, a szakképzett munkaerőhiány stb.; és ami témánk szempontjából lényeges: demográfiai elemek. Itt azonban a népesedés nem önmagában oka az elmaradottságnak, hanem egyéb tényezőkhöz képestül. Néhány példa az olyan bűvös körre, ahol a demográfiai tényezők jelentős szerepet kapnak. *H. Myint*, *G. M. Meier*, *É. Gannagé* „*circulus vitiosus*ában” a magas népesedési ráta alapvető oka az alacsony felhalmozási rátának. Ugyanakkor mindhárman hozzátesszik, hogy a „túlnépesedés” nem ad önmagában megfelelő választ az elmaradottságra. *H. Leibenstein* egy dinamikus bűvös kört dolgozott ki és megalkotta a „*csaknem szilárd egyensúlyi rendszer*” elméletét. Az elmaradott gazdaság különböző tényezői az ő ábrázolásában alacsony egy főre jutó jövedelem mellett egyensúlyban vannak. Ez az egyensúly azonban állandó változásokon, az előremozdító és azokat ellensúlyozó erők folytonos mozgásán keresztül áll újra és újra helyre. Így pl. a megnövekedett jövedelem közvetlen (magasabb életszínvonal, jobb táplálkozás), vagy közvetett (a közegészségügy javulása) hatására lecsökken a halálzási ráta, s így a megnövekedett népesség korlátozza az egy főre jutó nemzeti jövedelmet.

⁸ P. A. Samuelson: *Közgazdaságtan*

⁹ Szentes Tamás: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*. Kosuth Könyvkiadó, 1976. 67. old.

¹⁰ Uo. 64. old.

¹¹ G. Myrdal: *Érték a társadalomtudományban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 335. old.

Vagy: a mezőgazdasági hozamok megnövekedése javítja a táplálkozást, mérsékli az éhínséget, következésképpen a halálozási rátát is. Az így megnövekedett népesség miatt a gazdaságok szétaprózódnak, ami korlátozza a minőségfenntartó intézkedéseket, s így a termés hozam csökkenéséhez vezet. Vagy: a mezőgazdaságon kívüli beruházások járulékos foglalkoztatási alkalmat teremtenek, ennek hatására viszont a népesség gyorsabban szaporodik, nagyarányú munkanélküliség jön létre. Tehát Leibensteinnél az a változó, amely a változatlanyságot visszaállítja, így vagy úgy a népességnövekedéssel kapcsolatos. Hasonló, de még merevebb *R. R. Nelson* koncepciója, amely a hangzatos „*alacsony szintű egyensúly csapdája*” címet viseli. Szerinte a gazdasági és demográfiai tényezők között akkor van egyensúly, ha népesség növekedésének rátája egyenlő a nemzeti jövedelm növekedésének rátájával. A fejlődő országokban ez az egyensúly — természetesen — állandó. Ha az egy főre jutó jövedelem túlnő az egyensúlyi szinten, a népesség még gyorsabban nő, mint a nemzeti jövedelem, az egy főre jutó jövedelem pedig addig esik, amíg ismét eléri az egyensúlyi szintet. Az ellenkezője történik akkor, ha az egy főre jutó jövedelem az egyensúlyi pont alá esik. Nelson azt is mondja, hogy létezik egy másik egyensúlyi pont is, amely sokkal gyorsabb nemzeti jövedelmnövekedés mellett jöhetne létre, s ahonnan már ki lehetne törni a csapdából, ugyanis innen kezdve a nemzeti jövedelem növekedése rendszeresen meghaladná a népesség növekedését. Ezt azonban egy olyan hirtelen ugrással lehetne elérni, amire képtelenek a fejlődő országok. Kialakul tehát az „alacsony egyensúlyi szint csapdája.”¹²

Magának a „*circulus vitiosus*” koncepciónak is, méginkább a népesedési változatoknak vannak erőteljes polgári bírálói is. A bírálatok egy része nem önmagában a büvös körök létezését tagadja, de a megoldást, a kitörés lehetőségét külső exogén faktoroknak tulajdonítja. Ez többnyire a külföldi tőke beáramlása, szakértők, technikai ismeretek, a tudás, új eszmék fejlettebb környezetből való bejutása vagy a külföldi piacok megnyitása. Mindez kapcsolódik tehát az új nemzetközi gazdasági rend eszméjéhez. A bírálatok másik része kifejezetten szakít a „*circulus vitiosus*” felfogással, közülük legismertebb *G. Myrdal*.

A demográfiai tényezőkkel kapcsolatban viszont egyre erőteljesebb az a felismerés, hogy azokat nem szabad közvetlenül a gazdasági fejlettséggel összefüggésbe hozni. Még a fent tárgyalt *H. Leibenstein* is — hasonlóan az indukált és autonóm beruházásokhoz — megkülönbözteti „a népesség indukált változásait”, amelyeket az egy főre jutó jövedelem változásaival lehet meggyarázni és az „autonóm hatásokat”, amelyek függetlenek a jövedelem és a fogyasztás változásaitól. A fordított összefüggés se olyan egyszerű és egyértelmű, mint ahogy egyes „*circulus vitiosus*”-ok ezt ábrázolják. *G. Ohlin* az 1977. évi mexikói nemzetközi népesedési konferenciájának főreferátumában mondta: „... ellenhatás alakult ki a gyors népességnövekedés gazdasági következményeit vizsgáló megközelítéssel szemben, ami a hatvanas években az intenzívebb népesedéspolitikai érvelések döntő részét képezte... Világossá vált, hogy a népességnövekedés — amit a múltban nagyrészt a gazdasági fejlődéssel hoztak összefüggésbe — nem jelent a mai világban szükségszerű akadályt a fejlődés számára.”¹³

A gazdasági és demográfiai tényezők viszonylagos autonómiáját viszont alaposan eltúlozzák egyesek, főként népesedéspolitikai megfontolásokból. Megpróbálják bebizonyítani, hogy adott gazdasági-társadalmi struktúra és színvonal mellett is ha-

¹² Részletesebben lásd: *H. V. Muhsan*: A népesedési tényező szerepe a fejlődő országok gazdasági fejlődésében. *Demográfia*, 1967. 3—4. sz.

¹³ Válogatás a nemzetközi népesedési konferencián elhangzott előadásokból. *Mexikó*, 1977. KSH, 1980.

tékony családtervezési, születésszabályozási módszerek terjeszthetők el. „A születések számának csökkenése meg kell, hogy előzze az iparosodást” — írja pl. *J. Condwell*.¹⁴ Lényegében ugyanilyen nézeteket vallanak *D. Bough*, *O. Cui* és a lakosság „zéró növekedéséről” szóló koncepció voluntarista támogatói is.

c) A korstruktúra és a demográfiai beruházások

Már régebbi felismerése a demográfusoknak az, hogy a gazdasági és népesedési folyamatok kölcsönhatásának vizsgálatánál nem elegendő globális népességi adatokkal operálni, hanem nagy jelentősége van a lakosság összetétele változásának. A népesség struktúráját különbözőképpen lehet megragadni. A polgári demográfia főként a korösszetétel változásának hatásait vizsgálta és építette be a demo-ökonómiai koncepciókba.

A korstruktúrára irányuló figyelem az 1960-as években fokozódott, érdekes módon nem is annyira a fejlődő országokban kibontakozó „demográfiai robbanás”, hanem inkább a fejlett országokban tapasztalható „demográfiai válság” reakciójaként. A fejlett országokban a természetes szaporulat csökkenő tendenciát mutat, aminek alapvető oka a születési arányszám csökkenése. Nő az idősebb korosztályok súlya, a keresők—eltartottak aránya az utóbbiak felé tolódik el. A fejlődő országokban kettős hatás érvényesül, a magas születési arányszám mellett megnő a várható élettartam, tehát a korstruktúra kettős nyomás hatására deformálódik.

Ha nő az eltartottak aránya, ez fokozódó terhet jelent a nemzetgazdaság számára, a nemzeti jövedelem növekvő hányadát kell az eltartottakra fordítani. Ez többek között beruházásokat igényel. A polgári irodalom megkülönbözteti a *demográfiai beruházásokat*, amelyeket az eltartottak számának növekedésével kapcsolatosan kell eszközölni és a *gazdasági beruházásokat*, amelyeket közvetlenül a gazdasági növekedés szolgálatába lehet állítani. A demográfiai beruházásokat különbözőképpen definiálják és határolják körül. Ezek széleskörű áttekintésétől eltekintünk, figyelmünket a fejlődő országokra koncentráljuk, ahol tehát együtt megy végbe a lakosság gyors szaporodása és a korstruktúra változása. Az ilyen demográfiai tendenciák egészen más gazdasági problémákat vetnek fel, mint egy bármiféle ütemű, de hosszú időn korösszetételben is változatlan népességnövekedés.

Túl azon a gondon, hogy a közvetlen eltartással kapcsolatos kiadások egyáltalán a beruházásoktól von el anyagi eszközöket, a beruházásokon belül is a demográfiai felhalmozások felé tolódnak az arányok. A demográfiai beruházások is lehetnek közvetlenek (iskolák, szociális intézmények stb.) és olyanok, amelyek a népességnövekménynek a gazdaságba való bekapcsolásával függenek össze.

Az utóbbiakkal kapcsolatban sajátos dilemmáról szól az irodalom. Ha a munkaképes kort elérő generáció minden tagja számára kívánnak munkaalkalmakról gondoskodni, ez visszahat a megvalósítható fejlesztés műszaki színvonalára, miután munkaintenzív megoldások jöhetnek számításba. Ha pedig a nemzetközi versenyképesség biztosítása érdekében fejlettebb műszaki színvonalú munkahelyeket hoznak létre, ahol a tőke szervesösszetétele többnyire magas, akkor arra kell számítani, hogy munkaképes kornak egyrésze nem jut munkaalkalomhoz.

A demográfiai beruházásokkal kapcsolatos fejtegetések alap gondolatai polgári és marxista teoretikusok között széleskörben elismertek. Nem fogadható el azonban az, ha korösszetétel kedvezőtlen hatásainak eltűlésével és egyéb tényezők vizsgálatá-

¹⁴ E. Arab-Ogli: Demográfiai folyamatok és társadalmi határak. Nemeztközi Szemle, 1982. 3. sz.

nak kirekesztésével próbálnak magyarázatot adni a fejlődő országok gazdasági elmaradottságára. Erre hívta fel a figyelmet *S. Kuznets* az 1965. évi belgrádi Népesedési Világkonferencián, *H. V. Muhsan*, pedig egy matematikai modell segítségével igyekezett bizonyítani, hogy demográfiai beruházások legfeljebb késleltetik, de meg nem akadályozzák a gazdasági növekedést.¹⁵

d) *A népesedés kérdései a világmodellekben*¹⁶

Az elmúlt évtized jelentős tudományos eseménye volt az ún. világmodellek megjelenése. Rendkívül differenciált fogadtatásuk, megítélésük mérlegelése mellett is azt mindenképpen el kell ismerni azt az érdemüket, hogy látványosan felhívták a világ közvéleményének figyelmét a Föld igen súlyos problémáira és a megoldás szükségességére. Módszertani oldalról nézve a következetes rendszerszemléletre való törekvés és ennek újszerű megoldásai emelhetők ki.

A népesedés kérdései központi helyet foglalnak el a világmodellekben. Szemléletük szerint a népesedés az egyik legegyszerűbb globális probléma és a demográfiai folyamatok döntő hatást gyakorolnak a világ jövőjének alakulására.

J. W. Forrester világmodelljében négy kiemelt alrendszer hatása érvényesül, amelyek közül egyik éppen a népesség alakulása. (A többi: a nyersanyagok, a tőkebefektetés és a környezetszennyezés alakulása.) A népességszám nemcsak egyike a négy kiemelt tényezőnek, hanem annak szorosan vett szabályozási köre is. Forrester modelljének alapkérdése az *életminőség* jövőbeni alakulása. Nem kívánt konkrét prognózist adni inkább csak módszert, a világ sorság meghatározó fő problémák tanulmányozásakor figyelembevehető támpontokat. Ebben a rendszerben „szabad erők” működnek, így nem lehet szabályozni a népesség számát sem. Ugyanakkor az életminőség alakulása legérzékenyebben éppen a népességre reagál.

D. L. Meadows és társai a Római Klub első jelentéseként adták ki „A növekedés határai” c. tanulmányukat. Ebben a világmodellben öt alaptényezőt vizsgáltak, pontosabban működtettek: a népesedést, az iparosodást, az élelmiszer-termelést, a környezetszennyeződést és a meg nem újuló nyersanyagkészletek csökkenését, valamint ezek kölcsönös kapcsolatát. A modellben a népesség exponenciális növekedése elsődleges korlátozó tényezőként jelenik meg az ipari- és élelmiszer-termelést illetően.

A népesedési trendek alakulását illetően öt változatban a jelenlegivel azonos ütemű exponenciális növekedést, míg hét másik változatban a népesség számának szabályozását feltételezték. (Ezekhez a többi fő tényező eltérő variációi tartoztak.) A népességszám exponenciális növekedésekor a pozitív szabályozási körben a születések száma a születési ráta szerint emelkedik, de a negatív körben ezt ellensúlyozza a halálozási ráta és így a népesség gyarapodását „stabilizálja”. A népesedésnél is létezik tehát a növekedés hatása, amit a modellek — a többi fő tényező variálásától függően — a jövő század közepére 2040 és 2070 közé tesznek. Ugyanakkor viszont az élelmiszer- illetve ipari termelés növekedésének határa 20–50 évvel korábban van. Ha a szükséges stabilizálást minden fő tényezőnél csak 2000-ben kezdik meg, a növekedés határai a népességnél 2090-re, az élelmiszer-termelésnél 2040-re, az ipari termelésnél 2060-ra tehető.

A Római Klub második jelentése, *M. Mesarovic—E. Pestel* „Fordulóponton az emberiség” c. regionalizált több szintű világmodell, mely a világot tíz sajátos fej-

¹⁵ H. V. Muhsan: A népességi tényező szerepe a fejlődő országok gazdasági fejlődésében Demográfia, 1967. 3—4. sz.

¹⁶ E résznél nagymértékben támaszkodtunk Korán Imre: Világmodellek c. könyvére. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

lettségű földrajzi régió, mint részrendszerek kapcsolódásának és kölcsönhatásának összefüggésében igyekszik szimulálni. Jelentős eredménye a globális problémák differenciáltabb megközelítése. A modellben tükröződő szemlélet szerint a globális tendenciákat úgy kell értelmezni, mint az egyes régiókban érvényesülő tendenciák egymásra ható végső eredőjét. Ennek megfelelően, amikor a globális válságproblémák megoldását keressük, ugyancsak az egyes régiók és nemzetek sajátos lehetőségeit kell szintetizálnunk.

Az egyik ilyen globális probléma a demográfiai robbanás, amely a szerzők számításai szerint századunk utolsó évtizedeiben fog kulminálni. Éppen ezért ezen a területen különösen fontos az azonnali világméretű akció elindítása. Az 1980-as évek közepén már lényegesen kevesebb választási lehetőség lesz az emberiségnek a népesedési politika kialakításához. Amennyiben a fejlődési tendenciák a jövőben is folytatódnak, a világ két régiójában, nevezetesen Dél-Ázsiában és Kínában olyan népesség jön létre, amely az alapvető létfeltételeket lehetetlenné teszi e régiókban, s a kölcsönhatásokon keresztül ezek kiszámíthatatlan hatást fognak gyakorolni a világgazdaság egészére. (Pl. Ha a népességnövekedés így halad tovább, a következő 20 évben csak Indiában 10 000 lakást kell naponta felépíteni.)

A. J. Tinbergen által szerkesztett RIO-jelentés a népesedési problémát nagyon összetett kérdésként kezeli. Élesen bírálja az egyoldalú megközelítéseket: „Az ipari-lag fejlett országokban sokáig túlságosan leegyszerűsítetten szemlélték a kérdést és hajlottak arra, hogy a világ problémái közül sokat, ha ugyan nem a legtöbbet, a fejlődő földrészek magasba szökő születési arányszámainak tulajdonítsák. Másfelől, néhány szegény ország vonakodott elfogadni vagy egyenesen elutasította, hogy a népesedésszabályozási programokba fogjon, még akkor is, ha világosan bebizonyosodott, hogy ezek a programok hatásos eszközöket jelentenek több fejlesztési célkitűzésük megvalósításához.”¹⁷

Rámutat a jelentés arra, hogy több szegény országban inkább az „alunépesedés” a gond. Más országokban nem annyira az összlakosság száma, mint inkább az eloszlása jelenti a népesedési problémát (pl. urbanizáció). Mindez a gondokat nem enyhíti, de a megoldási lehetőségeket differenciálja. Az viszont alapvető összefüggés, hogy a népszaporodás nem valósítható meg gazdasági fejlődés nélkül. A RIO-jelentés a Római Klub előző két anyagánál plasztikusabban mutatja be a gazdasági és demográfiai folyamatok kölcsönhatását.

W. Leontief globális input-output világmodellje nem teszi magáévá a természeti erőforrások, a környezet elszennyeződéséből és a népesség gyors növekedéséből eredő krízisek veszélyének feltételezéseit. Az ún. globális problémákat az ezredfordulóig megoldhatónak itéli. A népesség alakulása nem független változó, mert azt döntően társadalmi-gazdasági viszonyok befolyásolják. Többek között éppen ezért szükséges változtatni a fejlődő országokban a belső jövedelemelosztáson.

Az itt nem részletezett, ismertebb világmodellek a népesedési probléma megközelítésében lényegileg újat nem adtak. Sajátos céljaikból kifolyólag nem is vállalkoztak behatóbb vizsgálatára, a demográfiai robbanás jelenségét adottságként kezelték. Így pl. Gábor Dénes és a holland Linnemann modelljében az elemzés arra alapozódott, hogy a világ népesedésének száma a következő 30–40 évben megduplázódik. Gábor Dénes és társai „A hulladékkorszak után” c. jelentésükben azt vizsgálják, hogy az így megnövekedett szükségletek kielégítéséhez a tudomány és a technika fejlődése hogyan tud hozzájárulni.

¹⁷ J. Tinbergen: A RIO-jelentés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 50. old.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ДЕМОЭКОНОМИКИ

Д-р Ласло Цагань

(Резюме)

На взаим влияние народонаселённости и экономического развития указывали уже мыслители и политики древнего мира. Стремление включить (с научным подходом) отдельные вопросы этой проблемы в единую систему наблюдается с XVII века.

В период, последовавший за промышленной революцией, противоречия опирающегося на механизированную крупную промышленность капитализма — и особенно усиление безработицы — привели к зарождению пессимистических теорий. Из числа их и до настоящего времени наибольшее влияние имеет теория Мальтуса. Маркс резко критиковал эту теорию и сформулировал основной закон народонаселения при капитализме.

Во второй половине XIX века различные теории народонаселённости развиваются уже в основном как составная часть политэкономии. На полве маргиналистической экономики сформировалась так называемая теория оптимума народонаселённости, многочисленные варианты которой неоднократно публиковались до наших дней.

В настоящее время, в период «демографической революции» взгляды буржуазных теоретиков отличаются большой дифференцированностью. Настоящая работа делает попытку систематизировать эти взгляды под следующими подзаголовками: неомальтузианизм, демографические варианты „circulus vitiosus”, возрастная структура и демографические капиталовложения, вопросы народонаселённости в мировых моделях.

By: L. Czagány

THE BIRTH AND DEVELOPMENT OF THE DEMO-ECONOMIA”

(Summary)

The interrelationship between demography and economic development was thought of already by the thinkers and politicians of the ancient times. The researchers began to put into a scientific system the questions only from the 17th century. Following the industrial revolution, the contradictions of capitalism based on large scale mechanized industry, — led to the formulation of pessimistic theories. Among these the theory of Malthus has the greatest effect even today. Marx sharply criticized Malthus and formulated the basic population law of capitalism.

In the second half of the 19th century the population theories developed almost as part of economics. On the basis of marginalist economics the theory of the so-called „population optimum” evolved, of which numerous versions have been published up to now.

Today in the period of „demographic revolution” the views of western theoreticians are rather diversified.

The article attempts to systematize these theories under the following subtitles: neomalthusianism, demographic vicious circle, age-structure and demographic investments and the population questions in the world models.

A BÉR-ÉS-KERESETSZABÁLYOZÁS FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI ÉS AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

I. A gazdasági ösztönzés és bérszabályozás mint exponált jelentőségű kérdés

A gazdasági ösztönzés szocializmusbeli problémáinak megközelítésekor helyén való abból kiindulni, hogy az anyagi érdekelttség a szocializmusban nem egyszerűen maradványa a megelőző társadalmi rendszernek, hanem saját feltételrendszeréből adódó objektív szükségyszerűség, amely azonban a maga konkrét formájában nincs eleve adva, hanem azt ki kell alakítania, meg kell formálnia. Madison angol közgazdász is utalt arra, hogy a szocialista országok igen nehéz és teljesen új feladata: profitmotívumok, a profit hajtóereje nélkül működtetni egy modern termelőgépezetet.¹

Marx és Engels a szocialista gazdaság működési modellje szerves részeként a munka szerinti elosztást tekintették, vállalati érdekelttségi problémákról nem szóltak. Lenin viszont a NEP kifejtésének és gyakorlati működésének időszakájában hangsúlyozta, hogy a nemzetgazdaság minden ágát az anyagi érdekelttségre kell alapozni. Utalt arra, hogy a vállalati tevékenységnek kifizetődőnek kell lennie és hogy a vállalat tartja el az államot és nem fordítva.² A marx és lenini felfogással ellentétben a „baloldali” kommunisták az Októberi Forradalom után a termékek egyenlő elosztásának elméletét hirdették. Tiltakoztak az ellen, hogy a munka mennyiségétől és minőségétől függjön a munkadíj. A teljesítménybérformát „kapitalista csaláteknek” minősítették. Ennek hatására a teljesítménybéreket időbérrel igyekeztek felváltani.³ Ez a törekvés a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájában és gyakorlatában is megtalálható volt hazánkban. Az ilyen törekvések jól illusztrálják, hogy a termelési- és tulajdonviszonyok bonyolult rendszerében elméleti síkon keveredtek az ún. technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk és specifikusnak minősítettek olyan kategóriákat, melyek nem azok vagy nem csak azok.

A szocializmus építésének több évtizedes gyakorlata igazolja, hogy a neki megfelelő anyagi-ösztönzési rendszer még mindig megoldandó feladat. Erre utalnak a vállalatok és az irányító szervek azon panaszai, hogy *nincs egyszerű és világos mérce a vállalat vagy/és a termék gazdaságossága megítélésére*. Viszont egyre inkább erőteljesen hangoztatott dolog, hogy olyan társadalmi közegre van szükség, amelyben azt becsülik meg, aki gazdaságosan és tisztességesen dolgozik, s azt ítélik el, akinek munkája nem kielégítő, nem hasznos. Ugyanakkor a központi vezetés hangot adott annak a véleményének, hogy a *vállalati és személyi jövedelmek alig utalnak a munka eredményeire*. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a vállalatok nyeresége és a dolgozók

¹ Az utalásd lásd: Falusné Szikra Katalin: A termelőkenység és hajtóerejei. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 157. oldal.

² Vö.: Marx: A góthai program kritikája. Marx—Engels Művei 19. köt. 16—20. old, valamint Lenin Összes Művei 44. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 163. old.

³ Vö.: Mihalik István—Szigeti Endre: Fejezetek a marxista—leninista politikai gazdaságtan történetéből. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 472—473. oldal.

jövedelmi pozíciói jók, miközben a nemzetgazdaság egyensúlyi zavarokkal küzd, pedig az élmunka termelékenysége jórészt tervszerűen nőtt. Olyan természetű és mértékű ellentmondás ez már, amit nem helyes és *nem is lehet azzal magyarázni, hogy a szocialista értékrendben értelmezett társadalmi hasznosság nem közelíthető meg a közgazdasági logika játékszabályaival*. Ezért nem véletlen, hogy a gazdálkodás feltételeinek szigorítása a jellemzője a közelmúlt és jelen jövedelemszabályozási gyakorlatának.

Az a tény, hogy a központi vezetés hangot adott annak a véleményének, mely szerint a *vállalati és személyi jövedelmek alig utalnak a munka eredményeire, elég súlyos dolognak vehető* mind elméleti, mind gazdaságpolitikai szempontból, *ha egybevetjük azzal a posztulátummal, hogy a szocializmus a munka társadalma*. Fel kell tennünk azonban, hogy ez az ellentmondás nem fejlődési tendencia, hanem átmeneti állapot. Mindazonáltal némi magyarázatra szorul. A magyarázatot (valószínűsíthetően) a gazdasági, az anyagi ösztönzés részint tisztázott, részint eddig megoldatlan problémáiban kell keresnünk. A gazdasági ösztönzés néhány elméleti (ideológiai) aspektusát indokolt tehát csokorba szednünk.

Nem valljuk a csak pénzért dolgozó ember (homo oeconomicus) koncepcióját, amely azon az elképzelésen nyugszik, hogy az ember veleszületett tulajdonsága: idegenkedés a munkától. Nem mondhatjuk, hogy az emberek lusták és buták, hogy mindenképp ellenzői a változásoknak. Az embert becsvágyának felelősségvállaló társas lénynek lehet és kell tekintenie, aki aktívan elősegíti a változásokat, alkalmazkodik, integrálódik a célokhoz. Tudjuk, hogy a bizalom, a nyíltság légköre, a döntéshozatalban való részvétel, a feladattal való azonosulás fontos motiváló erő. Az is tudott és elfogadott dolog, hogy olyan embereket kell vezetni és ösztönözni, akik maguk és változnak.

A születő és fejlődő szocialista gazdaságban az anyagi ösztönzés (vállalati és személyes érdekeltetés) számos, addig nem létező problémáival kellett (és kell ma is) megküzdenie: a tőkés profit mozgóerejének helyettesítése társadalmi berendezkedésünknek megfelelő érdekeltetési rendszerrel; a termelőeszközök társadalmi tulajdonának feltételei között a gazdasági tevékenység sikerkritériuma, a társadalmi hatékonyság és hasznosság rendkívül összetett kategória, motivációs rendszerünkben a választások logikája a szocialista értékrendben értelmezett társadalmi hasznosság, melynek kritériumait a szocialista állam a társadalom tagjainak egyenlőségéből vezeti le;⁴ a szocialista vállalati önállóság (és vállalati struktúra) a termelőeszközök szocializálásával (az állami tulajdon esetében) nincs adva, hanem abból másodlagosan le kell származtatnia, mely viszont gazdaságtörténeti és gazdaságpolitikai gyakorlati háttér nélkül csak absztrakt elméleti megfontolásokon nyugodhatott, amit a gyakorlatnak még utólag igazolnia kellett; a társadalmi tulajdon létevel előtérben álló feladat az egyéni, a kollektív és társadalmi érdekek harmonizálása, ugyanakkor az érdekek felszínrehozatalának és ütköztetésének a szocialista tulajdonnal adekvát mechanizmusai szintén nincsenek adva, ehhez adekvát párt- közéleti- és üzemi (intézményi) demokrácia kifejlesztésére volt és van szükség; a szocialista rendszernek társadalmi és politikai megfontolásból korlátoznia kellett a túlzott jövedelmi különbségeket s ez csökkenti az elérhető ösztönző hatást; olyan vagyoni lét, mely tulajdonosának anyagi helyzetét függetleníti a társadalmi munkafolyamatban való részvételtől (s hasonló hatású az utódokra) nem fogadható el;⁵ Mindazonáltal a szocialista

⁴ Vö.: Csikós-Nagy Béla: Szocialista árelmélet és árpolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 68. oldal.

⁵ Vö.: Falusné Szikra Katalin: A termelékenység és hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 157—164. oldal.

tulajdonnak és az arra épülő gazdaság-működési modellnek kialakítható egy olyan változata is, amely az eddiginél erőteljesebb ösztönzést és nagyobb jövedelemdífferenciákat tesz lehetővé teljesítmények szerint is.

Ma már elvileg tisztázottnak tekinthetők az alábbiak is: Az egész motivációs rendszerünkben a választások logikája a szocialista értékrendben értelmezett társadalmi hasznosság maximálása; Ezt az értékrendet nem közelíthetjük meg pusztán a közgazdasági logika játékszabályai szerint, hiszen humanista célokat is magában foglal; Ennek megfelelően nem teszünk egyenlőségi jelet a társadalmi hasznosság és individuális fogyasztói preferencia, a népgazdasági hatékonyság és vállalati jövedelmezőség közé; A gazdaság-szervezésben kötelezőnek elismert társadalmi normák vannak: rendszeres gazdasági növekedés és az ezen alapuló életszínvonal emelkedés; a teljes foglalkoztatottság, mint a létbiztonság alapja; a jövedelmeknek a végzett munka arányában való elosztása; a gyermekekről (nevelésről, népművelésről, egészségvédelemről) és az öregkori ellátásról való gondoskodás, ami a munka és a szükséglet szerinti elosztás egyeztetését tételezi fel.⁶

Fentebb csokorba szedett *elvi (idológiai) természetű posztulátumok a gazdasági ösztönzésre nézve az absztrakció igen magas fokán állnak, melyek a konkrét gazdasági helyzetből függően a gazdaságpolitika érdekelei számára még mindig számos lehetőségeket rejtnek magukban.*

Egész motivációs rendszerünk elméleti megalapozása s annak továbbfejlődése és fejlesztése szempontjából, egyáltalán *a gazdaságpolitika érdekeleinek az érvényesítése tekintetében, kiemelkedő jelentőségű aspektus a nyereségmotiváció elmélete.*⁷

A nyereség-konceptió két pillére említésre méltó: *a) A szocialista áruviszonyok léte, annak kibontakozása és kibontakoztatása. b) Az örökölt gazdasági kalkuláció két formája.*

A termékek áruként való termelése azt jelenti, hogy a dolgozók nem a használati értékre szóló utalványt kapnak (munkájuk után), hanem pénzjövedelmet, melynek elköltesékor haszonmaximálást érvényesítenek a keresleti oldalon. Viszont a termékeket termelő gazdaságilag elkülönült termelőegységek jövedelem (nyereség) maximálást valósítanak meg a kínálati oldalon az árbevétel és a költségek egybevetése révén.

Az örökölt gazdasági kalkulációt illetően részint a tőkés vállalkozás esetét, részint pedig a kisárutermelés és szövetkezeti szektor esetét kell figyelembe vennie. A tőkés vállalkozásnál: az ár összetevői az önköltség és nyereség; az önköltség összetevői viszont a termelési tényezők (tőke, munka, föld) költségei; a jövedelmezőséget pedig a profitráta (a tőkemegtérülés) méri. A kisárutermelő és szövetkezeti szektornál: az árösszetevő a nem bérjellegű költség és a bruttó jövedelem; a költségek összetevői pedig az amortizáció és az idegen anyagok ára; az eredményt pedig az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem méri. A gazdasági kalkulációnak a szocializmus feltételrendszerében is megfelelő két változata egyúttal *a gazdálkodó egységek anyagi érdekelttségének is a két változatát jelenti, nevezetesen az ún. nettó jövedelemérdekelttséget és a bruttó jövedelemérdekelttséget.* Ezek a demokrácia érvényesítésének is különböző lehetőségeit jelentik.

A nyereségérdekelttség konstrukcióját azonban különböző viták előzték meg. *A viták egyfelől a termelékenység és/vagy jövedelmezőség, másfelől a költségminimalizálódás és/vagy nyereségmaximalás körül folytak.* Mindkét esetben az utóbbiak

⁶ Vö: Csikós-Nagy Béla: Szocialista árelmélet és árpolitikai Kossuth Könyvkiadó, 1974. 90—93. old.

⁷ Im. 112—118. old.

kaptak prioritást. A jövedelmezőség azért, mert ez hívebb képet ad a népgazdasági szintű munkatermelékenységről mikro szinten, mint a termelés/létszám hányados. Így nem is arról folyhatott a vita, hogy a munkatermelékenységhez vagy a jövedelmezőséghez fűződik-e a közérdek, hanem, hogy melyik szolgálja jobban a célt, azaz a népgazdasági hatékonyságot.

Ha viszont a népgazdasági szintű hatékonyság mikrovetülete a jövedelmezőség, akkor a nyereségmaximálás az a vállalati magatartás (racionális magatartás), amely a népgazdasági termelékenységet optimalizálni képes. Mellőzve persze a nyereségmaximálás és az áremelés asszociációját, ugyanakkor feltételezve a termékek realizálhatóságát, az anyagfelhasználási- és áruszerkezet, valamint a technológia szabad megválasztását. Ez esetben a termelés tényezőinek hozadékai, azaz a hozadáki függvények alapján szervezhető a termelés, akkor lesz maximális a nyereség, ha a kapiactás-kihasználás, a felhasznált és termelt anyagok szerkezete, a termelési tényezők kombinációja optimális. Így szól a nyereségmotiváció elmélete, de természetesen dióhéjban.

Exponált jelentőségű kérdés ezek után, hogy a 70-es évek közepétől *miként állhatott elő az a paradox helyzet, hogy a vállalatok nyereségpírcioi (a dolgozók jövedelmi pozíció is) kedvezőek, miközben a nemzetgazdaság komoly egyensúlyi zavarokkal küzd.* Eme állapot magyarázatához nem elégséges (nem is elfogadható) az a fent említett tézisünk, hogy a szocialista értékrendben értelmezett társadalmi hasznosság nem vezethető le a közgazdasági logika játékszabályai szerint. Akkor talán a nyereségmotivációs elméletben lenne a hiba? Ez nem mondható. Az elmélet az általa tartalmazott feltételezések szerint konzisztensnek tekinthető. Csakhogy ezek a feltételezések a gazdasági gyakorlatban nem minden tekintetben érvényesültek. Közlebről: A gyakorlatban ugyanis érvényesült a nyereségmaximálás és áremelés asszociációja, amit az elméleti feltevés mellőzött; az elmélet a termékek realizálhatóságát is feltételezte, ami a gyakorlatban szintén nem teljesült maradéktalanul. A nemzetgazdasági szintű egyensúlyi zavarok azt jelentették, hogy az állam finanszírozta a realizálási problémákból eredő pénzügyi hiányokat. Így viszont az 1968-as gazdasági reform alapeszméye (a terv és a piac szintézise) szenvedett csorbát, mert a szükségletre termelés vállalati gyakorlata nemcsak a terven kell, hogy alapuljon, hanem azt a piacnak is ellenőriznie kell. A direkt irányítási rendszerben érvényesült *tervalku helyett a szabályozók alkuja kezdett teret nyerni*, ami abba az irányba hatott, hogy a vállalatok ne vegyék komolyan a piacot. A vállalatokat abba a helyzetbe kell hoznia, hogy komolyan vegyék a piacot. Az állami szigorítások ebben az értelemben nem a 68-as reform tagadását, hanem annak következetesebb érvényesítését jelenthetik. Az alapvető kérdés az, hogy a jövedelmi pozíciókat összhangba kell hozni az egyensúlyi pozíciókkal, illetve el kell érni, hogy a jövedelem-pozíciók az egyensúly irányába hassanak. Másként kifejezve: *az egész nemzetgazdaság olyan jövedelemtermelő képességét kell növelni, ami egyaránt szolgálja az ország külső és belső gazdasági egyensúlyát.* A népjólét forrásait ért gazdasági kihívásokra a pozitív választ csak ezen az úton tudjuk megadni.

A gazdaságnak egyensúly irányába ható jövedelemtermelő képességét fokozni azonban az intenzív fejlesztés követelményének időszakában csak úgy tudjuk, hogy *ha az eddiginél erőteljesebben és következetesebben érvényesítjük a vállalati jövedelmek képződésében a piaci közvetítéssel megvalósuló és az áruegyenértékek cseréje értelmében vett egyenlőséget, valamint a munkabérek képződésénél a munka szerinti elosztás értelmében vett egyenlőséget.* E kettős értelemben vett egyenlőséget az eddiginél jobban kell közelíteni egymáshoz a szükségletre termelés és a racionális gazdálkodás következetesebb érvényesítése tekintetében. Közben azonban *nem feledkezhetünk*

meg az emberi élet alapvető értékei egyenlőségéről sem, melyet a társadalmi juttatások révén kell érvényesítenünk.

A fentiekből kitűnik, hogy a gazdasági ösztönzés és szocialista elosztás terén a gazdaságpolitika exponált jelentőségű kérdése jelenleg a gazdasági jövedelemtermelő képességének a javítása. Ennek érdekében azonban *erősíteni kell azokat az irányítási és szabályozási elemeket* (illetve azok szerepét), *melyek módot adnak, sőt kényszerítenek a jövedelmezőség szerinti szelekcióra.* Olyan bérszabályozási forma kialakításának irányába hat, melynél az elemek egy része a jövedelemtermelés hatékonyság javuláson alapuló fokozását, jól gazdálkodó vállalatok fejlődési lehetőségeinek a biztosítását, más része pedig a belső felhasználás rendelkezésre álló forrásaihoz való alkalmazkodását szolgálja, nevezetesen azt, hogy a felhalmozási és a fogyasztási vásárlóerő ne haladja meg a terv által megengedett mértéket. A bérszabályozás típusára vonatkozóan ez a gazdaságpolitika nézőpontjából nagyon is lényeges és konkrét felismerés.

E közelebbi felismerésen túl a bérszabályozási típusok kialakításakor alapos *elemzés alá kell vetni az eddig érvényes bérszabályozási formák gyakorlati tapasztalatait is.* Az elmúlt időszakban végrehajtott különböző módosítások során az új bérszabályozási formát közvetlenül megelőző típust mindig is kritikával illették az éppen aktuális problémák nézőpontjából. Ugyanakkor azonban háttérbe szorultak a hosszabb távú vissza- és/vagy előre tekintések. E tanulmány második részében éppen ezt a vissza- és előretekintést tesszük meg a bérszabályozási rendszerek (típusok és formák) tekintetében. Ez annál is inkább célravezető, mert manapság egyre gyakrabban tapasztalható, hogy egészen közlelről fürkésznek parányi dolgokat, miközben háttérbe szorulnak a széles horizontok.

II. *Bérszabályozási formák fejlődési tendenciái*

A szocialista bérezési bérszabályozási gyakorlatnak ma már bizonyos múltja van. Az elosztásnak többé-kevésbé tudatos, központi elképzeléseken alapuló módszerei csak 1946 végén, tehát a stabilizáció után alakultak ki. Ekkor már érzékelhetőek voltak az elosztás ezidőtájt károsnak vélt örökségei. A bérarányokat széles differenciáltság, a fizikai munka alacsony színvonalon történő értékelése és a szellemi tevékenység túlértékelése jellemezte. Jelentős eltérések voltak az azonos munkák bérei között is a szerint, hogy férfi vagy nő, felnőtt, vagy fiatal végezte. A területenként eltérő munkaerő-feleslegék szintén különböző bérszínvonalat eredményeztek.

A fő feladat akkor részint az elosztás rendszerében meglévő szervezetlenség felszámolása, részint a bérezés rendszerében olyan alapok lefektetése, melyekre a későbbiek során felépíthető a szocialista bergazdálkodási rendszer. Mindenekelőtt a túlzott jövedelemaránytalanságokat kellett csökkenteni, illetve felszámolni. Törekedni kellett az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének gyakorlati megvalósítására, fel kellett számolni az indokolatlan bérkülönbségeket a legalacsonyabb és a legmagasabb értékű munkák között, biztosítani kellett a fizikai munka fokozottabb megbecsülését, mérsékelni igyekeztek a földrajzi területenként kialakult bérkülönbségeket. *A bérek szabályozásának legfőbb formája a kollektív szerződések rendszere volt.* Az állam és a szakszervezetek között a kollektív szerződésekben rögzített megállapodások már tartalmaztak a munkakörökre, szakmákra vonatkozó bértételeket. A földrajzi területek közötti bérkülönbségek már nem spontánul alakulnak, hanem az adott bérrendszer már rendszerbe foglalta azokat. Az első kollektív szerződések az ország területét négy csoportba sorolták: az első csoportban a bérek 100, a másodikban 95,

a harmadikban 90, a negyedikben 85 százalékát lehetett fizetni. Ezek a bérkülönbségek elsősorban a létfenntartási költségek, másodsorban a munkaerőhelyzet területi eltéréseiből magyarázhatók. 1949-ben már csak két területi csoport létezett, s a bérkülönbség 10 százalékos volt. A területi besorolás valamennyi népgazdasági ág minden foglalkoztatottjának alapbérét érintette. 1949-től fokozatosan nőtt az első csoportba tartozó helyiségek száma. A vállalatoknál 1956-ban számolták fel a második csoportot. A bérezési utasítások értelmében ma már nincs területi bérezés, de a korábbi megkülönböztetés sokáig éreztette hatását, valamint a munkaerő-helyzetnek megfelelően spontán folyamatok révén alakulhatnak ki területi bérkülönbségek ma is.

Bérrendszerünkben az első ötéves terv új szakasz kezdetét jelentette. Ebben az időszakban alakult ki és formálódott a közgazdasági és munkaügyi irodalomban „tarifális rendszer”-nek nevezett bérezési és bérszabályozási gyakorlat.

1. Az ún. „tarifális rendszer” működésének sajátosságai

Az első ötéves tervben „... már újjáépített, stabilizált és konszolidált viszonyok között működő népgazdaságban kellett kialakítani és megszervezni a bérezés mechanizmusát oly módon, hogy a bérek mind teljesebb mértékben töltsék be a rájuk háruló funkciókat.”⁶ Az ún. „tarifális rendszer” lényegét és működésének jellegzetességeit éppen ezért célszerű a bérek (bérezés és bérszabályozás) funkcióinak aspektusából megközelíteni.

*A munkabér funkcióit illetően pedig az alábbiakat emelhetjük ki:*⁷ 1. *A munkateljesítményre ösztönzés eszköze.* Ez a funkció azáltal érvényesül, hogy az azonos munkakörben dolgozók között a végzett munka mennyiségének, minőségének és gazdaságosságának megfelelően differenciált színvonalú a nominálbér. Ennek feltétele viszont, hogy megfelelő ösztönző bérrendszerek legyenek. A munkabér ebben a funkciójában egyéb anyagi eszközökkel (különböző jutalmakkal) és a nem anyagi tényezők hatásaival együtt érvényesül. 2. *A munkabér a munkaerő elosztásának eszköze,* amennyiben ugyanis népgazdasági ágak, ágazatok, vállalatok, szakmák, munkakörök szerint is differenciált színvonalú nominálbér. E funkció a kereseti arányok révén valósul meg. Természetesen a munkabér ebben a funkciójában is más tényezők hatásával együtt érvényesül. Ezek a tényezők részint anyagiak (béren felüli jövedelmek, közlekedés és lakásvizonyok, kulturális és oktatási viszonyok stb.), részint nem anyagiak (beiskolázás, szakemberképzés stb.). 3. *A munkabér, mint reálbér az életszínvonal emelésének az eszköze,* amennyiben ugyanis közvetíti a nemzeti jövedelem egy részének a közvetlen egyéni fogyasztásra szánt fogyasztási cikkek és anyagi szolgáltatások tömegének az elosztását. E funkciójában a munkabér a foglalkoztatottsági fokkal és a fogyasztási cikkek és szolgáltatások árával együtt érvényesül. E funkciók kölcsönhatásban állnak egymással, köztük az összhang feltételezhető. Egy olyan bérforma létezése, mely harmonikusan ösztönöz a munka mennyiségére, minőségére és gazdaságosságára, egyben a magasabb életszínvonal elérésének is eszköze mind egyéni, mind társadalmi szinten. Megfordítva, emelkedő életszínvonal a jobb munkavégzés serkentője is. Továbbá a munka szerinti elosztásnak megfelelő kereseti arányok nemcsak a tervszerűbb munkaerő elosztásnak eszköze, hanem jobb munkára is ösztönöznek és megalapozzák az életszínvonal emelését is, mert a népgazdaság harmonikus fejlődésére ösztönöz. Megfordítva, emelkedő életszínvonal

⁶ Buda István: A munkabér-gazdálkodási rendszerünk fejlődéséről. Közgazdasági Szemle, XII. évfolyam, 1965. április.

⁷ Vö.: Martos Béla: „Stratégia és taktika” a bérpolitikában. Közgazdasági Szemle, 1959. április. 394. old.

lehetővé teszi mind a kereseti arányok javítását, mind pedig a javuló ösztönzést. Ezeket az összefüggéseket ma különösen érzékeljük, amikor exponált jelentőségűvé vált a népgazdaság jövedelemteremtő képességének a fokozása, az egyensúly helyreállítása, az életszínvonal megőrzése szempontjából. Megnőtt a teljesítményre ösztönzés és az ezzel összefüggő jövedelem differenciálás szerepe. Ugyanakkor az egyensúlyi zavarok miatt a gazdasági növekedés lelassult, az életszínvonal-emelés lehetőségei rendkívül korlátozódtak. Ez viszont akadályozza a bérdifferenciálás objektív lehetőségeit és szubjektív szándékait.

A bérgazdálkodás terén jelentkező tapasztalatok azt mutatják tehát, hogy a gyakorlatban a fenti funkciók nem mentesek az ellentmondásoktól. A funkciók közötti diszharmónia azonban nemcsak bérpolitikai, bérszabályozási okokra, hanem szélesebb gazdaságpolitikai problémákra is visszavezethető. Ehelyütt azokat a bérgazdálkodási problémákat emeljük ki, melyek a „tarifális rendszer” gyakorlatában mutatkoztak meg.

Indokolt, ha a munkabérnek a teljesítményre ösztönzés funkciójából indulunk ki, vagyis az ösztönző bérendszerekből, mivel a kereseti arányokban jelentkező problémák, valamint a vásárlóerő és az árualap közötti egyensúlyi zavarok is innen indultak ki, más, itt nem tárgyalt tényezővel kölcsönhatásban.

Ebben az időszakban általános volt az a felfogás, hogy a munka szerinti elosztás legmegfelelőbb bérformája az olyan teljesítménybérezés, „amely az egy bizonyos időegység alatt előállított termékmennyiség növekedése arányában biztosítja a munkabér növekedését.”⁸ A teljesítménybért olyan bérformának tekintették, amely „... a munkatermelékenység emelkedése arányában biztosítja a kereseti növekedést.”⁹ Ehhez még hozzávehetjük az alábbi tézist: „A teljesítménybér a gépek, a berendezés, a nyersanyag, a munkaidő maradéktalan és ésszerű kihasználására, a műszaki tökéletesítések bevezetésére, a munka és a termelés minél jobb megszervezésére serkent.”¹⁰ A fenti teljesítménybérforma lényegileg az ún. lineáris darabbér.

Ezekre és ehhez hasonló nézetekre épült fel a bérezési gyakorlatunk a bérformák megválasztását illetően. Ennek következménye volt, hogy egyes iparágakban a 70 százalékot is meghaladta a darabbér forma. A darabbér széleskörű alkalmazásában az elméleti megfontolások mellett szerepet játszott a bérforma megválasztásában jelentős szerepet játszó normások sajátos ösztönzése is, nevezetesen az a gyakorlat, hogy egyes üzemekben a normásokat a szerint premizálták, hogy mennyire szélesítették a darabbér alkalmazásának körét.

Csak hogy az „egy bizonyos időegység alatt előállított termékmennyiség növekedése” nem járt együtt a gépek, a berendezés, a nyersanyag ésszerű kihasználásával, a munka és a termelés minél jobb megszervezésével. Következésképpen az időegységre előállított termékmennyiség növekedése nem jelentette a nemzeti jövedelemhez való arányos hozzájárulást. Ez azzal magyarázható, hogy a darabbérben nem tükröződnek kielégítően a munka konkrét és általános aspektusai. A társadalmi érdek, a nemzetgazdasági szintű nemzeti jövedelem termelés jóval összetettebb kategória annál, minthogy ennek mikro, illetve az egyén szintjén a darabbér lenne a legmegfelelőbb mérőeszköze. A társadalmi érdek elnagyolt megközelítésben is legalább az alábbiakat foglalja magában: a) azt termeljék, amire szükség van, b) a termék megfelelő minőségű legyen, c) a termelő fogyasztásban érvényesüljön a nagyfokú takarékoság, d) növekedjék az eleven munka termelékenysége.

⁸ Politikai gazdaságtan tankönyv harmadik kiadás. Szikra, 1956. 517. old.

⁹ Politikai gazdaságtan tankönyv, negyedik kiadás, Kossuth, 1959. 620. old.

¹⁰ Uo.

További problémát az adott bérforma komponenseivel kapcsolatban emelhetünk ki. A darabbér rendszer ugyanis a következő elemekre épült: a) a tarifa-rendszerre, b) a munkabesorolások rendszerére, c) a munkanormákra. A tarifákat és a besorolási példatárakat központilag hagyták jóvá, míg a normák jóváhagyása az igazgatók jogkörébe tartozott, noha voltak központi irányelvek. Általános volt az a felfogás hogy a munka szerinti elosztásnak csak a munkabesorolás alapján megállapított alapbér felel meg, ami a munkaerő besorolás (személyi besorolás) eltűzött mellőzését jelentette tényleges szerepköréhez képest. Még jelentősebb problémát okozott a bérforma harmadik eleme, a munkanorma, ennek különböző teljesíthetősége vállalatonként. A munkák ugyanis bonyolultság (szakképzettség), technikai felszereltség (élő és holt munka aránya), szervezethez (egyedi, sorozat, vagy tömeggyártás) tekintetében is különböznek egymástól, viszont a darabbérek széleskörű kiterjesztésekor ezt nem vették kellően figyelembe. Így a normák teljesíthetősége és túlteljesíthetősége a feltételektől függően nagyon különböző volt, ugyanakkor a százalékok versenye mindenütt létezett („plafon a csillagos ég”), ami a nominálbérek munkakörök, vállalatok, ágazatok szerint különböző, de átlagban mégis jelentős mértékű emelkedésével járt.

Az adott teljesítményforma egyes elemeinek a „túlbiztosítása” így sem a kereseti arányok, sem a bérszínvonal térvszerű keretek közt tartását nem tette lehetővé, mert a normázás gyakorlata ezt keresztezte. Az a tapasztalat, hogy a bérszínvonal emelkedés és a kereseti aránytalanságok képződése a vasiparban indult el, a fenti megállapításainkat alátámasztják. A normamegállapítás pontatlanságai a vasiparban ugyanis azért fordulhattak elő leginkább, mert a termelés termékfajták szerinti összetétele gyorsan és nagymértékben változott, és a termelés technikája és technológiája a legváltozatosabb. A vasiparban belül jelentkező különböző mértékű bérszínvonal-emelkedés és ezzel járó kereseti aránytalanság végiggyűrűzött az egész népgazdaságban. A vasipar lett jóformán a bérpolitika meghatározója, amennyiben az iparág bérszínvonala diktálta a többi iparág bérszínvonalát és az egyes bérügyi intézkedéseket.¹¹

Ahhoz, hogy az egyéni bérezésnek ez a mechanizmusa létezhessen, vállalati szinten a teljesítmény és beralap között megfelelő mechanizmusnak kellett léteznie. *Ezt a mechanizmust az ún. relatív beralapellenőrzés biztosította.* Ahogy egyéni szinten a darabbérrendszer esetében a teljesítmény és a bér közötti automatikus összefüggés központi előírásos nyugodott (csak felügyeleti szerv engedélyezhette a változtatást), ugyanúgy központi előírásos alapult vállalati szinten a teljesítmény (teljes termelési érték) és beralap (bervolumen) közötti automatizmus. A vállalati teljes termelési érték meghatározott mértékű túlteljesítése ugyanolyan mértékű vállalati bervolumen-emelkedést tett lehetővé. Így tehát, lényegét tekintve a relatív véralapellenőrzés az egyéni darabbér vállalati (üzemi) szintű vetülete. Csakhogy az egyéni szinten a teljesítmény és a bér közötti mechanizmus sok esetben hamis volt, ehhez hasonlóan a relatív beralapellenőrzés mechanizmusa is irracionális mozzanatokot tartalmazott, mert anyagigényes termékek termelésére, ilyen termékstruktúra kialakítására, ebbe az irányba ható ésszerűtlen kooperációra, a megfelelő karbantartás mellőzésére ösztönzött előnyben részesítve a mindenáron való beralapmegtakarítást, mert a beralap túllépés szigorú szankciókkal (vezetői prémium-megvonással) járt.

Összegezve: az 1956-ot megelőző időszakban a bér munkateljesítményre ösztönzés funkciója (melyet ugyanakkor egyoldalú, mennyiségre ösztönzés jellemzett) dominált az elosztó funkcióval szemben. A munkateljesítményre való maximális

¹¹ Vöi: Meitner Tamás: Munkabér-rendszerünk fő vonásai az átlagbérrelőrzés bevezetése előtt és után. Közgazdasági Szemle, 1958. 2. sz.

ösztönzés kereseti aránytalanságok keletkezésére vezetett, tehát ellentmondás volt az ösztönző és elosztó funkció között. Az erős (és egyoldalú) ösztönzés ugyanakkor nem vezethetett a nominálbéremelkedéssel összhangban álló reálbéremelkedésre sem, vagyis ellentmondás keletkezett az ösztönzés és reálbéremelés funkció között is.

2. Az átlagbérellenőrzés rendszere és működésének jellemzői

Az 1957-ben bevezetésre került átlagbérellenőrzés rendszerének megkonstruálására hatást gyakorolt a tarifális rendszer és a relatív beralapellenőrzés rendszerének gyakorlati tapasztalatai, valamint az ellenforradalom hatására fellazult termelési- és bérfegyelem.

Az egyéni bérezési és vállalati bérszabályozási gyakorlattal kapcsolatos legfontosabb felismerések az alábbiak voltak: a bérezés egyes elemeinek központi előírása olyan körülmények között, amikor a normamegállapítás lényegében a vállalat jogkörébe tartozik, nem biztosítja a központi akarat megfelelő érvényesülését sem a kereseti arányok, sem pedig a bérszínvonal tervszerű alakulását illetően. A normakövetelményeknek a vállalatokhoz mért központi előírása pedig nagyrészt lehetetlen. Az egyes bérformák központi előírása egyenesen káros következményekkel járt - kereseti arányok és a bérszínvonal alakulását illetően. A teljesítmény és bér közötti függvényszerű kapcsolat (bérautomatizmus) központi szabályozása mind egyéni mind vállalati szinten nem mindig a kívánt irányban hatott, mert a központi előírásokon alapuló mechanizmus nem vehette figyelembe a vállalati sajátosságokat. A termelés és bér közötti helyes egyensúly nem jöhetett létre sem egyéni, sem vállalatszinten a feltételek, a munkakörülmények különbözőségei folytán, amik nemzetgazdasági szintű aránytalanságokban, egyensúlyi zavarokban, tervszerűtlenségekben összegeződtek. Bebizonyosodott, hogy a személyes anyagi érdekelttség maximális előtérbe helyezése a kereseti arányok kérdésének mellőzésével inflációs folyamatot is elindíthat. E veszélyt fokozta az ellenforradalom hatására megindult béremelések és a leromlott gazdasági helyzet.

E tapasztalatok a bérrendszer továbbfejlesztésével foglalkozók vélekedését a *bérszínvonal központi szabályozása szükségességének elismerése* irányában befolyásolták, noha ellenvetésekkel is találkozhattunk. Az ellenvetések nem tagadták ugyan az adott szituációban a bérszínvonal központi szabályozásának aktuális szükségességét, de megkérdőjelezték perspektivikus funkcionálását. Ez jutott kifejezésre a „stratégia” és „taktika” a bérpolitikában kérdésfelvetésében is.¹²

Az átlagbérellenőrzés rendszerének lényeges vonásai: 1. Az előző időszakhoz képest nagyobb fokú vállalati önállóság, mely a bérezés területén az alábbiakra terjedt ki: a bérformák megválasztására, a munka- és munkásbesorolásokra, a követelmények (normák) megállapítására, 2. *Az állami utasítási rendszer* a bérezés területén lényegében *leszűkült az átlagbérek meghatározására és ellenőrzésére*, tehát végső soron a vállalati bérszintek megállapítására, továbbá a minimális és maximális átlagbérhatárok megszabására. 3. Az előző gyakorlattal szemben a tervszerűség biztosítása a bérezés területén nem a keresetek egyes elemei (a munka- és munkásbesorolás, az alpbér, a bérforma stb.), hanem az átlagkereset meghatározásával történt. 4. A bérrendszer megfelelő működését nyereségrészesedési rendszer, valamint a műszaki és adminisztratív alkalmazottak új premizálási rendszere egészítette ki.¹³

¹² Lásd Martos Béla: „Stratégia” és „taktika” a bérpolitikában. Közgazdasági Szemle, 1959. április. 394. old.

¹³ Lásd: Hegedűs András: A munkásbérezés rendszere iparunkban KJK, Bp. 1960. 47. old.

A fő regulátor tehát a vállalati szintű átlagbér központi előírása. A bérszínvonal betartása megkövetelte a vállalati önállóság biztosítását a bérezés más területein. E rendszer működésének további két fontos feltétele volt, különösen abból a szempontból, hogy megfelelő ösztönző bérrendszereket alakíthassanak ki a vállalatok: 1. Az átlagbér tartalékképzés és 2. az évi rendszeres átlagbéremelkedés. A vállalati átlagbérszínvonal évi rendszeres emelésének akkor két változatát fogalmazták meg: 1. *A vállalati bérszínvonal abszolút meghatározását (ellenőrzését)*, amelynél az átlagbérszínvonalat évenként központi döntések alapján emelik, figyelembe véve bizonyos gazdasági eredményeket, de a vállalati teljesítmények és átlagbérszínvonal között nincs automatikus kapcsolat. 2. *A relatív átlagbérellenőrzés változatát*, amelynél a vállalati teljesítmény (akkoriban általában a munkatermelékenység) és bérszínvonal között függvényeszerű kapcsolat volt. E változatnál külön probléma, hogy az átlagbérszínvonal milyen koefficiens (általában degresszív) alapján kapcsolódjon bizonyos vállalati teljesítményekhez. Ezt a változatot csak néhány iparágban (bányászat, építőanyagipar, élelmiszeripar) alkalmazták kezdetben is, további kiterjesztése csak részben történt meg, noha egyes minisztériumoknak megadták a lehetőséget, hogy vállalataiknál szélesebb körben alkalmazzák. Minisztériumi szemmel nézve persze nem kockázatmentes dolog függvényeszerű kapcsolatot teremteni teljesítmény és bér között, mert: *a)* az egyes gazdasági folyamatok kvantifikálásának eredményeként születő mutató torzíthat, *b)* továbbá egy gazdasági mutató addig marad „tisztá”, amíg annak torzításához semmiféle érdek nem fűződik.

Ennek a bér-gazdálkodási rendszernek *pozitív vonásai* az alábbiakban mutatkoztak meg: *a)* A bérfegyelem megszilárdult, a megtervezett vásárlóerő és az árualap között az egyensúlyt a gyakorlatban is megszilárdította. *b)* Mivel a kereseti színvonal a tervnek megfelelően emelkedett, a nominális és reálbérek alakulása összhangba került egymással, lelassultak a kereseti arányatlanságok képződésének a folyamatai is, *c)* A vállalati sajátosságoknak, a konkrét munkaköri feltételeknek megfelelő bérformák gazdag változatai alakultak ki, ún. többletényező és kollektív-ösztönzés bontakozott ki. *d)* A munkanormák lazulási folyamata lassúbbá vált, bár a normák központi rendezését ebben a rendszerben sem sikerült elkerülni.

A pozitív vonások mellett azonban ki kell emelnünk, mintegy összegzőképpen a rendszer alapvető fogyatékoságát: míg a korábbi bérrendszernél az ösztönzés mértéke és egyoldalúsága miatt a kereseti arányok és a bérszínvonal tervszerű szabályozása háttérbe szorult, addig az *átlagbérellenőrzés rendszerében a bérszínvonal és a kereseti arányok alakulásának merev rendszere dominált, s az egyéni, valamint a vállalati teljesítmények megfelelő elismerése, a teljesítmények növelésére való ösztönzés vált elégtelenné.*

E rendszer kritikai elemzése során *perspektivikus megoldásként vetődött fel a vállalati jövedelmezőségre épülő bérszabályozási rendszer gondolata. A konkrét továbblépéseket azonban már az 1968-as gazdasági reform kreteit között tettük meg.*

3. Az indirekt gazdaságirányítási rendszerre épülő bér-gazdálkodás fejlődésirányai

A vállalati dolgozók anyagi érdekeltségi rendszerére vonatkozóan az alábbi elvek voltak irányadók: a munkaügy körébe tartozó népgazdasági szintű előirányzatokat szintén közgazdasági eszközök alkalmazása révén kell elérni; az indirekt szabályozás az anyagi érdekeltség felhasználása révén valósul meg; a személyi jövedelemérdekeltséget a vállalati nyereségérdekeltségre kell alapozni; nőjön a vállalati hatáskör és a döntésekért való felelősség; nincs tervutasítás a felhasználható bérek tömegére és

átlagos színvonalára, a prémium címén kifizethető összegekre, az alaprentabilitásra, valamint a foglalkoztatható létszámra.

A fenti elvek érvényesülése esetén azonban *exponált jelentőségű kérdésként vetődött fel a vásárlóerő és árualap közötti egyensúly tervszerű biztosítása*. Ennek érdekében az alábbiak érvényesítésének szükségességét fogalmazták meg: A realizált árbevételből kell a személyi jövedelmeket is fedezni; Biztosítani kell, hogy a nyereségből az állami bevétel, a termelés bővítésére fordítható összeg és tartalék is képződjön; a fejlesztési és részesedési alap nyereségből képzett arányát nem lehet a vállalatra bízni; A személyi jövedelmeken belül a nyereségtől függő rész aránya nőjjön ugyan, de a béremelésre fordítható rész felhasználását hátrányosabbá kell tenni; Induláskor akkora részesedési alapot kell képezni, hogy fedezetet nyújtson 1—2%-os évi bérfelállításra, addig szokásos nyereségrészesedésre, prémiumok nyereségtől függő részére, tanulmányi ösztöndíjakra, valamint bérköltség terhére el nem számolható újítási díjakra.

Említésre méltó még az a szándék, hogy a nyereségre való ráhatás függvényében a vállalati dolgozókat központilag I—III. kategóriákba sorolják, akik éves bérük függvényében differenciáltan részesedhetnek a részesedési alaphoz. A részesedési maximumok: I. kategóriának 70—80%, II. kategóriánál 45—50%, a III. kategóriánál pedig 15—16%. A dolgozók többsége ezt azonban nem támogatta és lekerült a napirendről.

b) *A bérszabályozás változatos formáinak kialakulása a 70-es években*

A bérszabályozás gyakorlatilag csaknem évenként változik kisebb-nagyobb mértékben. A változások sorában azonban a legjelentősebb (nem számítva a jelenleg érvényben levőt) az 1976-ban, valamint az 1980-ban bevezetett bérszabályozási gyakorlat. A változások talán legfontosabb iránya a bértömegszabályozás fokozatos térhódítása.

A változatos formák megvilágításához ki kell emelni azokat a kritériumokat (modell értékű jegyeket), melyek különböző kombinációi jelentik az eltérő változatokat. Az egyik fontos elem a *szabályozás tárgya*. A szerint, hogy a szabályozás tárgya a *bértömeg vagy a bérszínvonal*, megkülönböztethető a bértömeg vagy bérszínvonal szabályozás. A típusképzés másik eleme a *szabályozás módja*. E tekintetben a szabályozás *relatív vagy abszolút*. A relatív szabályozásnál a bér függvényszerű kapcsolatban van valamely vállalati teljesítményi kritériummal. (Pl. a relatív bérszínvonal szabályozásnál az egy létszámra jutó bér + nyereség, a bértömegszabályozásnál pedig a vállalati hozzáadott érték lehetett ez a kritérium), míg az abszolút szabályozásnál ez a kapcsolat nem automatikus. Fontos elem továbbá, hogy az adott szabályozási forma *növekményérdekeltséget* vagy *színvonalérdekeltséget* érvényesít. A változások azonban a nem modell értékű kritériumokhoz is kapcsolódnak, ezek főként a mértékekben végbemenő változások. Ilyen pl. a teljesítmény változást a bérváltozással összekötő *bérkoefficiens nagysága*. Ez az 1976-ban bevezetett relatív bérszínvonal szabályozásnál 0,1—0,4 között mozgott, általános mértéke pedig 0,25 volt. A relatív bértömeg szabályozásnál a koefficiens általános mértéke növekedés esetén 0,4, csökkenés esetén pedig 0,3 volt. A bérkoefficiensen kívül a *bérfelállítás adózási rendszere* fontos tartozéka volt még a 70-es években kialakult bérszabályozási gyakorlatnak. Ebből a szempontból ki kell emelni, hogy az adómentesség a bérfelállítás alábbi eseteire vonatkozott: a) az ún. *biztosított bérfelállításra* (évi 1,5—2%-os bérfelállítás), b) a *bérfelállítási mutató által lehetővé tett bérfelállításra*. Az ezeken felüli bérfelállítást sávonként különböző mértékű progresszív adózás terhelte, melyet

a részesedési alap terhére kellett elszámolni. Általános szabályként érvényesült az adózás rendszerében, volt egyszer általános nyereségadó, a részesedési alap után progresszív nyereségadó, a bérfeljesztések után pedig még erősebb progresszív bérfeljesztési adó. A bérszabályozás konkrét változásaiban végezetül meg kell említenünk a *létszámatakarékosságra való ösztönzés különböző mértékű preferálását*. Ez annál is inkább fontos, mert létszámmegkötést nem alkalmazták.

A fenti bérszabályozási elemek különböző variációi révén 1976-ban az alábbi bérszabályozási formákat vezettek be: *a) vállalati teljesítményhez kötött bérszínvonal-szabályozást, b) központi bérszínvonal-szabályozást, c) vállalati teljesítményhez kötött bértömeg-szabályozást, d) központi bértömegszabályozást*. Ezt a négy formát 1980-ban bevezetett két további változattal gazdagították: *e) relativitással összekapcsolt központi bértömeg-szabályozással, f) valamint relativitással összekapcsolt központi bérszínvonal-szabályozással*.

Az 1982-ig érvényes, fent vázlatosan kifejtett bérszabályozási formák legfőbb fogyatékoságait az alábbiakban rögzíthetjük: 1. Báziselvre épült és növekményérdekeltséget érvényesített. Így a teljesítmények és a nyereség évről évre való növelésének kényszere volt, ami irracionális hatásokat eredményezett, mert kedvezőbb az egyenletes, de a lehetségesnél kisebb növekedés, mint a kiugró növekedés, s ennek szintentartása. 2. A létszámcsökkenésből eredő bérmegetakarítást 3%-os mértékig teljes egészében bérszínvonal növelésre használható fel, viszont nem honorálja eléggé a relatív létszámmegtakarítást, tehát az azonos vagy növekvő létszám melletti többleteljesítményt. 3. A bérszabályozás rendkívül bonyolulttá vált, mert kiegészítő módosításokkal terhelt konstrukciós módosítás nélkül, ami nehezítette a szabályozás (amúgy is bonyolult) elemei közötti kapcsolatok felismerését.

c) A jelenlegi bérszabályozási forma az aktuális kérdések nézőpontjából

A továbbfejlesztésnél, bármikor is kerül arra sor, az egyik legaktuálisabb kérdés az addig alkalmazott, de különösen az újat közvetlenül megelőző bérszabályozási formák pozitív és negatív tapasztalatai. Elsősorban a negatív hatások elkerülésének szándéka erős.

Az aktuális kérdések közt mindig jelen van annak igénye, hogy miként illesszük a bérszabályozás egész rendszerét a gazdaságirányítás egységes mechanizmusába. A beillesztéskor kisebb-nagyobb súllyal felvetődik az egész gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének a gondolata is. A bér- és keresetszabályozás ugyanis az állam és vállalat viszonyát szabályozza, a többi elem (a vállalatban belüli érdekeltségi rendszer, bérformák (jutalmazási rendszer) a vállalat és dolgozók viszonyát. A gazdaságirányítási rendszer alapkérdése viszont éppen az állam és vállalat viszonyának a kérdése. Úgy tűnik, hogy az állam és vállalat viszonyában a bérszabályozás tartalmazza a legtöbb direkt elemet. Ezért ismételtelen aktuális kérdéssé változott a bér- és keresetszabályozás szükségességének kérdése, tehát az, hogy kell-e a bérnek a többi költségelemtől elkülönített szabályozása. Az elhamarkodott igen vagy nem válasz helyett vegyük figyelembe, hogy a bér költség is meg részesedés is a nemzeti jövedelemből. A továbbfejlesztésnél az a kérdés, hogy képes-e az árrendszer a jövedelem-szabályozás, valamint a gazdaságban kibontakozó verseny által meghatározott költségérzékenység és nyereségérdekeltség megfelelően ellátni azt a feladatot, hogy a vásárlóerő összhangban legyen az árualappal. Az általánosan elfogadott válasz erre az, hogy jelenleg és a belátható jövőben még nem elég a költségérzékenység és a nyereségérdekeltség a valós piaci verseny hiányos volta miatt.

A jelenleg érvényes bérszabályozási forma kialakításánál nem kevésbé játszottak

szerepet az alábbi gazdaságpolitikai felismerések: Minél előbb és halaszthatatlanul javítani kell a gazdaság jövedelemtermelő képességét, gyorsítani a szerkezetátalakítást, mert enélkül a belföldi felhasználás további korlátozása árán lehet egyensúlyt teremteni; A jövedelemtermelő képesség javítása végett viszont erősíteni kell azokat az irányítási és szabályozási elemeket, illetve azok szerepét, melyek módot adnak, illetve kényszerítenek a jövedelmezőség szerinti szelekcióra; Ezért olyan bérszabályozási forma kell, melyben az elemek egy része a jövedelemtermelés hatékonyság javulásán alapuló fokozását, jól gazdálkodó vállalatok fejlődési lehetőségeinek a biztosítását, más része pedig a belső felhasználás rendelkezésre álló forrásaihoz való alkalmazkodását szolgálja, nevezetesen azt, hogy a felhalmozási és fogyasztási vásárlóerő ne haladja meg a terv által megengedett mértéket. A terv által megengedett mértéket persze kétféleképpen értelmezhetjük: *a)* a terv a bér és keresetekre vonatkozó előírásokat abszolút módon értelmezi, tehát többletteljesítmény nem eredményezhet többletbér kiáramlást, *b)* vagy a terv a dinamikus egyensúlyt tekintve a változó mennyiségek közötti arányosságot biztosítja. A megfontolások a dinamikus értelmezést teszik kívánatosá.

Az aktuális problémák mellett a bérszabályozási forma megválasztásában szerepet játszott az is, hogy *hosszabb távon milyen bérszabályozási formák, típusok, modellek rendelkeznek a bevezetés esélyével*, melyek a korábban érvényes szabályozásoktól különböző elmozdulást jelentenek mértékben és irányban egyaránt. A munkaügyi irodalom a következő bérszabályozási modelleket fogalmazta meg: 1. A jövedelmezőségtől függő bérszabályozás. 2. Vállalati jövedelemszabályozásban integrált bérszabályozás. 3. Bruttó jövedelemszabályozás.

A gazdaságpolitikai döntés a jövedelmezőségtől függő bérszabályozást preferálta. Így *1983-tól érvényes bérszabályozási forma a jövedelmezőség színvonalától függő bérszínvonal szabályozás*. Emellett azonban megmaradt a központi bérszabályozás is. Ebbe a bérszabályozási formába olyan ágazatok kerültek, ahol a vállalatok nyereségtermelő képessége az általánostól nagyon eltérő, illetve ahol a nyereség egyáltalán nem biztonságos mérce a bérezési lehetőségek differenciálására (néhány kivétellel az egész élelmiszeripar).

A jövedelmezőségtől függő bérszínvonal szabályozás melletti döntést azzal indokolhatjuk, hogy: *a)* Ez a szabályozási forma mind irányaiban, mind mértékeiben eltér az előzőektől, de még megfelelően illeszthető jelenlegi gazdaságirányítási mechanizmusunkba. *b)* Az előző bérszabályozási formák alapvető hiányosságainak (növekményérdekeltség, nem megfelelő létszámtakarékosság, bonyolultság) felszámolására ez a forma alkalmasnak bizonyulhat. *c)* A bérszabályozás jelentősebb irányú és mértékű változtatásához szükséges gazdasági feltételek (gazdasági környezet), nevezetesen megfelelő árrendszer, a gazdasági verseny által kibontakozó költségérzékenység és nyereségérdekeltség nincs meg.

A jövedelmezőségtől függő bérszínvonal szabályozás lényeges vonásait az alábbiakban rögzíthetjük: a bérnövelési lehetőség nemcsak a jövedelmezőségi mutató növekményéhez, hanem annak színvonalához is kötődik (0,12-es koefficienssel); bármilyen mértékű létszámcsökkentésből eredő bérmegettarítás 30%-a adómentesen használható fel; a személyi jövedelmek két összetevőjét, a bért (pontosabban a bérfejlesztést) és a részesedést egy lépésben egyszerre adóztatja a rendszer. A rendszer működésének tapasztalatait összegezni még korai lenne és önálló tanulmányfeladatát jelenti.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ И ДОХОДОВ

Д-р Отто Имре

(Резюме)

Работа состоит из двух частей: в первой части освещается особое значение экономической стимуляции и регулирования зарплаты, с одной стороны, с идеологической, теоретической точки зрения, с другой — с точки зрения актуальной экономико-политической точки зрения. Во второй части работы рассматриваются тенденции развития конкретных форм регулирования заработной платы, начиная с формирования системы планового ведения хозяйства до наших дней.

В работе подробно анализируются конкретные формы регулирования заработной платы, с особым вниманием на основные составные элементы различных форм, сформировавшихся в системе индиректного экономического управления.

Во второй части работы подробно освещаются следующие вопросы:

1. особенности функционирования так называемой «тарифной системы»,
2. система контроля основной заработной платы и характерные признаки её функционирования,
3. направления развития политики заработной платы, основанной на системе индиректного управления экономикой, а также настоящая форма регулирования заработной платы с точки зрения актуальных вопросов.

By: O Imre

THE DEVELOPMENT TRENDES AND THE CURRENT ISSUES OF THE WAGE AND SALARY REGULATION

(Summary)

The study made up of two parts; In the first part the special significance of economic stimuly and wage regulation are explained partly from theoretical, ideological, and partly from current economic-politcy aspects. In the second part th development trends of the concrete wage regulation forms are presented from the begining of the planned economy up to the present days.

The study discusses, in somewhat detailed fashion, the concrete forms of wage regulation, especially accentuating the basic components of various forms which have come into being in the in-direct economic management period.

The following questions are discussed in the second part: 1. the peculiarities of the operation of the so called (tarification system", 2 the characteristic features of the system of average wage control and it's operation, 3. the development trends of the wage economy based upon the in-direct economic management, within these the main features of the forms, and the present form of wage regulation from the point of view of current questions.

DR. MAYER LÁSZLÓ

NÉHÁNY ADALÉK AZ 1980-AS ÉVEK TŐKÉS PROTEKCIONIZMUSÁHOZ

A mai világgazdaság egyik legfontosabb jellegzetessége és egyben a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat megzavaró tényezője a nagymértékben felerősödött protekcionista tendenciák. A tőkés államoknak ez a külgazdasági politikája korlátozza a normális nemzetközi gazdasági kapcsolatokat azzal, hogy az országba bejövő áruk mozgását akadályozza, a hazai tőkések pedig minden áron az exportra ösztönzi. Ez a külgazdaságpolitika, amely a nagy monopolizált tőkés cégek követelésére, nyomására a más országok piacainak megszerzésére irányul azzal, hogy exportösztönzésre támaszkodik, az import korlátozással pedig a hazai monopolprofit biztosításának feltételeit teremti meg.

Oktatási munkánkban, tananyagainkban eddig döntően a protekcionizmus ezen céljait, funkcióit hangsúlyoztuk. Ez természetesen igaz és helyes amikor a tőkés gazdaság „normális” hosszabb távú fejlődésére gondolunk. Amikor azonban a tőkés gazdasági túltermelési válságba (recesszió) megy át, a protekcionizmus felerősödik és az előbb említett célok belső monopolprofit, külső piacok meghódítása — mellett belép a túltermelés *levezetésének*, *enyhítésének* célja természetesen más országok kárára. A válság enyhítési, levezetési cél egyben a túltermelést internacionalizálja is, annak más országokra való részleges áthárításával. Természetesen az egyik ország protekcionista intézkedéseit a másik és a többi országok hasonló ellenintézkedései követik. Lépések, ellenlépések váltják egymást és kibontakozik — ahogy a nyugati szaksajtó jellemzően nevezi — a *kereskedelmi háború*. Az angolszász szaksajtó egyik leggyakrabban használt, világgazdasággal összefüggő kifejezése a „Trade-war” a kereskedelmi háború. Nagyon érdekes, jellemző és tanulságos ez az elnevezés „kereskedelmi háború”. Ez a kifejezés — mint említettem — protekcionista intézkedéseket rejt maga mögött, de valahogy frappánsabban, élesebben jelzi ezt a jelenséget, mert a háború szóval kapcsolja össze. Ez az összekapcsolás egyben egy implicit beismerése annak, hogy az egészen igazi háborús konfliktusokhoz is közel vezethet és végeredményben a háborúk gazdasági alapja. A kereskedelmi háborúk kifejezés valahogy jobban jellemzi a mai protekcionista tendenciákat, mert mintegy jelzi annak *élességét* más nemzetek *elleni intézkedéseit* (hiszen egy háború támadásokból — ellentámadásokból áll). Nézzünk néhány példát a nemzetközi irodalomból: Az US News and world report¹ egyik cikkének címe: A szövetségesek közötti *kereskedelmi háború* elkerülhetetlen a 80-as években? A másik amerikai folyóirat a Newsweek² tovább megy és az amerikai *Detroit*-i autógyári vezetőket idézi, akik egyenesen „*III.-ik világháború*”-nak nevezik, hogy a japánok elárasztják a világot autóikkal és egyéb termékeikkel. Vagy ismét egy másik cikkében az US News...³ felteszi a kérdést:

¹ US News and world report 1980. I. 21. 62. oldal.

² Newsweek 1981. III. 2. 33. old. „The reluctant rebaters”.

³ US News and world report 1982. III. 1.

A globális kereskedelmi háború közeledik Egy nyugatnémet autógyári vezető egyenesen *ipari Pearl-Harbour*-nak nevezi a japánok támadását egy cikkben⁴, amelynek már a címe is sokatmondó: „Japán új export villámháborúja”. Egy hosszú elemző cikknek is a következő címet adja az angol polgári napilap a *The Times*⁵: „A teljesmértékű *keerskedelmi háború* kilátása vésszesen közeledik” Ilyen és ehhez hasonló idézeteket folytatni lehetne, de ez talán felesleges. Számunkra nem a kereskedelmi háború, a protekcionizmus ténye a meglepő, hanem sokkal inkább az a kendőzetlenség, ahogy ezt maga a polgári szaksajtó kimondja. Ugyancsak ilyen szókimondó őszinteséget találunk egy már idézett cikkben a kereskedelmi háború okaira vonatkozóan is, amikor az *US News* a következőket írja: „Az 1979-es világkereskedelmi egyezmény fanfárja ellenére, amely az tűzte ki célul, hogy a kereskedelmi csatornákat nyitva tartsa; a *keményebb verseny*, a *magasabb munkanélküliségi szint* a kormányokat abba az irányba nyomják, hogy inkább emeljék a szabad kereskedelem és beruházás elé állított akadályokat, mint leszereljék azokat.”⁶

A keményebb verseny, a magasabb munkanélküliség tulajdonképpen a recesszió megnyilvánulásai.

A kereskedelmi háború alapvető célját igen tömören, és nyersen fogalmazza meg a Bécsi Nemzetközi Gazdasági Összehasonlító Intézet véleményét idéző osztrák⁷ újság, amikor azt írja: „*Nyugat csak exportálni akar*”. Igen, pontosan erről van szó, minden áron exportálni, lehetőleg csak exportálni — ez a gazdasági háború ha úgy tetszik *támadási oldala*. Minél kevesebbet importálni, az import akadályozása útján, ezt pedig a háború *védkezési oldalának* lehetne tekinteni.

Vizsgáljuk meg kissé közelebről mindkét oldalt, néhány tényleges jelenség fényében.

I. Az export ösztönzés (támadási oldal)

1. Az export ösztönzésnek egyik legfontosabb formája az ártámogatás. Ha a belföldi termelési költségek magasabbak mint a világpiaci ár, akkor nem érdemes exportálni.

A tőkés állam itt siet az exportőr — vagy termelő — segítségére, hogy megtéríti a két ár különbségét, sőt esetleg többet térít, hogy erősebb legyen az exportösztönzés. E tekintetben a leghíresebb és hírhedtebb példa a közös piaci termelői árak és a világpiaci árak viszonya. Köztudomású, hogy a közös piacon belül az alapvető mezőgazdasági termékek árai⁸ (1977-ben)

búza esetén	204%-kal
vaj esetén	401%-kal
marha esetén	192%-kal
kukorica esetén	163%-kal magasabbak, mint a világpiaci árak.

Az *Economist* cikke még hozzáteszi, hogy e termék-felesleg nagy részét dömping áron adják el a világpiacon. A *The Times*⁹ — angol napilap nem minden irónia nélkül szellőztet meg egy furcsa esetet: Vaj a közöspiacról című cikkében leírja, hogy a közös piac 200 000 t vajat adott el a SzU-nak a vajkészlet kb. 1/2-ét jelentette. Ezt a vajat tonnánként 340 \$-ért adták, ami kb. a világpiaci árak felelt meg, de ez

⁴ Newsweek 1980. X. 27. 35. old. Japan's new export Blitz.

⁵ The Times 1981. III. 3.

⁶ US News 1980. I. 21. 62. old.

⁷ Die Presse 1977. XI. 10.

⁸ Economist 1978. aug. 26. 40—44. oldal.

⁹ The Times 1978. IV. 7. Butter from EEC.

a vaj a közös piaci termelőknek 1860 \$-jába került, ugyanis ennyi a garantált felvásárlási ára — az ügyleten 122 millió angol font volt a veszteség — zárja a gondolatmenetet a Times cikke. A helyzet iróniája kettős — hazai termelési ár közel 1/5-éert külföldön vaját eladni — és azt pont a Szovjetuniónak, egy szocialista országnak!

A magas közös piaci belső árak ösztönzik a túlermelést és egyre nagyobb gabona, tejpor és hús-, hegyek” halmozódnak fel. A Times egy későbbi cikkében¹⁰ arról ír, hogy 1980-ban a közös piac már 6,8 md Font-tal támogatta a mezőgazdasági termelést és ennek 47%-a export támogatásra kellett.

2. Az export ösztönzésnek másik — az előzővel szorosan kapcsolódó formája a dömping. Ha az exportőr ár- és egyéb támogatásban részesül; akkor lehetővé válik számára, hogy áraival lejjebb menjen és ezzel versenytársai rovására növelje versenyképességét. A fő konkurens cégek természetesen ezt élénken figyelik; kormányuknál reklamálnak és védelmi intézkedéseket (vám stb.) követelnek. Sőt, a versenytársak igen gyakran csak sejtik a dömping tényét, esetleg alaptalanul is vádaskodnak. Ma a kölcsönös dömping vádaskodásokkal van tele a sajtó. Lássunk erre néhány példát.

A közös piac bírósága 5 japán golyóscsapágy gyárat 5 millió dollár dömping illeték megfizetésére kötelezett 1977-ben, mert állítólag a Japánok 1974-76 között 50%-kal a Közös Piac belföldi árai alatt szállították termékeiket.¹¹ Egy másik esetben az USA egyik legnagyobb acélgyártó cége a (US Steel and Co.) dömping ellenes pert indított hét európai acélgyártó cég ellen, példaként megemlítve, hogy az NSZK egyik cége galvanizált acéllemezeket exportál az USA-ba a „méltányos ár” (fair price) 70%-án.¹²

A cikkből nem derül ki, hogy mi is az a méltányos ár, valószínű hogy a világpiaci árra céloz. Az USA Nemzetközi Kereskedelmi Bizottsága dömpingvámot vetett ki az Olaszországból és Japánból érkező fonott acril szálra azt állítván, hogy az olasz importár 48%-kal, a japán ár pedig 23,9%-kal alacsonyabb volt mint a belföldi ár.¹³ Ugyancsak Japán és USA közötti dömping vád vita bontakozott ki a mikro elektronikai alkatrész a 64 KB micro-chip-ek területén. Az USA-ban egy ilyen alkatrész 20 \$, ugyanakkor Japánok ugyanezt mindössze 5 \$-ért kínálják az USA-ban. Az USA cég dömpinggel vádolja a japán céget és azt állítja, hogy ez jóval az előállítási költség alatt van.¹⁴ A fenti példákából kiderül, hogy a dömping fogalmának árkomponense nem egyértelmű, néha az árat a hasonló *belföldi ár*hoz, néha *más cégek* áraihoz, megint máskor pedig az *előállítási* költségekhez viszonyítják és ilyen alapon beszélnek dömping árról. A dömping vádat igen gyakran a piaci részesedés gyors növekedéséhez, illetve bizonyos piaci részesedési szinthez is kapcsolják. A dömping — amelyet természetesen a vádolt fél tagad — a támadás egyik eszköze, de ugyanakkor a vádló oldaláról maga a dömping vád, a védekezés eszköze is. A vádló vállalat ugyanis a saját kormányától védekező intézkedéseket követel a dömping tényére hivatkozva. Az ilyen széles körben elterjedt dömpingre gondolva nem egészen megalapozottnak tűnik az az igen gyakran elhangzó állítás, hogy a mai recesszióban a világpiaci árak nem mutatnak lefelé irányuló tendenciákat is, hogy az árverseny (a lefelé menő) nem játszik szerepet. Az árverseny tényét és létét bizonyítja egy érdekes eset is. Az olasz műszáltermelő cég kezdeményezésére 1977-ben 11 közös piaci műszáltermelő cég ár és piacmegosztó kartelt hoztak létre — hogy elkerüljék az „ár

¹⁰ The Times (London) 1981. II. 4. — 6. oldal

¹¹ Financial Times 1979 II. 13. 3. oldal.

¹² Financial Times 1980. IV. 3. 2. oldal.

¹³ Világgazdaság 1980. II. 15. 4. oldal.

¹⁴ Economist 1982. VII. 31. 59. oldal.

háborút” — 1980-ban azonban fel kellett bontaniuk a kartellt, mert a cégek aláásták az egyezményt.¹⁵

3. Az export-ösztönzés — tehát a támadás ár oldalához tartozik még a *valuták leértékelése*, illetve alul értékeltisége.

Ehhez az exportösztönzési eszközöz is igen gyakran hozzányúlnak a tőkés államok. Ha leértékelik a nemzeti valutát, illetve alulértékelté teszik más nemzet valutájához képest, akkor az exportőr több nemzeti valutához jut mint korábban, illetve mint amennyi a reális vásárlóerő arányok alapján indokolt lenne. Ez az exportőr számára lehetővé teszi, hogy export áraival a világgiazi árnál vagy a versenytársai árainál alacsonyabban kínálja áruját, tehát növelje versenyképességét. Ellenlépésként természetesen más országok vagy dömping vádaskodásba kezdenek és anti-dömping illeték kivetését követelik saját kormányuktól vagy pedig ők is leértékelik saját valutáikat.

4. Egy további exportösztönzési eszköz — amely a nyolcvanas években különlegesen nagy szerepre tett szert az *állami export hitel* támogatás. Az export hitelháború (export credit war) kifejezés is egyre gyakrabban használatos a nyugati sajtóban. A tőkés állam vagy meghitelezi a magántőkésnek az exportja értékét, illetve hitelgaranciát vállal vagy pedig alacsonyabb kamatú hitelt nyújt, illetve kamattámogatás formájában segíti tőkéseit. E kedvezmények természetesen létrehozzák más országok hasonló lépéseit saját tőkések ösztönzésére és így alakul ki az „export-hitel háború”. A probléma nagyságrendjét jól érzékeltetik a következő adatok: 1980-ban a Japán export 40%-át Anglia exportjának 35%-át, Franciaország exportjának 34%-át, USA exportjának 18%-át, NSZK exportjának 14%-át *állami exporthitellel* finanszírozták.¹⁶

Az angol napilap — a The Times — hosszú cikkében¹⁷ elemzi a hitelversenyt a fejlett tőkés országok között. A következő részletek érdekesek a mi szempontunkból. Nyilvánvaló, hogy a gép, és berendezésszállítások és a külföldön végzett kulcsrakész beruházások a leginkább hiteligenyesek — ezek hitelezési problémájával foglalkozik a cikk amikor a következőket írja: „A legszerencsétlenebb mellékhatása ennek a növekvő versenynek az, hogy egyre több ügyletet nyernek nem annyira azért, mert az exportőr a legalacsonyabb árat ajánlja, a legfejlettebb technológiát vagy a legjobb utó-szolgálatot, hanem mert az egyik ország kedvezőbb *exporthiteltámogatást* nyújt mint a másik.” „Az olcsó, hosszútávú fixkamatozású hitel az a kritikus tényező, ami meghatározza melyik vállalat nyeri el a szerződést”.

Ugyancsak ebben a cikkben megtaláljuk azt is, hogy mi az oka ennek a nagymértékű hitelversenynek: „Az elmúlt két évben bekövetkezett óriási versenynövekedés kifejezi azon hivatalos politikákat, hogy *növeljék az exportot*, hogy ilyen módon ellensúlyozzák az 1930-as évek óta legrosszabb *recesszió hatását*.” Tehát növelni az exportot, hitelnyújtások, illetve egyre kedvezőbb hitelnyújtások útján, minden áron exportálni, de ezzel egyidejűleg a recessziót is exportálni. Íme itt a magyarázata annak, hogy a világ adósság állománya miért nőtt meg olyan mértékben, miért voltak hajlandók még a szocialista országoknak is hitelt nyújtani. A tőkés országok időnként megpróbálták összeegyeztetni hitelpolitikájukat, hogy ezzel tompítsák a versenyt, amely kísérletek eredménytelenségére utal egy cikk az angol gazdasági napilapban¹⁸, amelynek már a címe is elárulja, hogy a hiteltárgyalások nem nagyon voltak eredményesek: „Az amerikai kormány növeli az exportőröknek nyújtott hi-

¹⁵ Fin Times 1980. I. 10. 20. oldal.

¹⁶ Világgazdaság 1981. III. 24. 4. oldal.

¹⁷ The Times 1976. III. 9. 20. oldal.

¹⁸ Financ al Times 1980. XI. 21.

telt” — a cikk a következőket írja. „Az USA kormánya megvalósítja azon fenyegetését, hogy egy nemzetközi *exporthitel háborúba kezd*, amellyel kikényszerítse az erősen támogatott kamatláb rendszer reformját. Fokozni fogja — szelektíven — az USA cégeknek nyújtott kormányhiteleket, hogy ezzel növelje versenyképességüket”. Az erősen támogatott exporthitel költsége az OECD országoknak — állítja az USA pénzügyminiszter helyettese Mr. F. Bergsten 1979-ben 5 md dollárjukba került.¹⁹

Egy példa a Japán és Franciaország közötti exporthitel csatára (battle). Ez egy 40 md yen értékű Tunéziai cementmű építésének finanszírozása körül bontakozott ki. A japánok 75%-os *hitelfinanszírozást* 6%-os kamattal és 20 évre nyújtanak a hitelt.²⁰ Az OECD-irányelvei ezzel szemben 7,75%-os kamatot és 10 éves időtartalmat írnak elő. Tehát a japánok — megszegve a „gentleman agreement”-et kedvezőbb feltételekkel nyújtanak hitelt. Ha a franciák szigorúan betartanák az OECD irányelvét, akkor nem lenne esélyük az ügylet megszerzésére.

II. Az import korlátozása (védekezési oldal)

Mint a tényleges háborúban — a legjobb védekezés a támadás. Tehát tulajdonképpen mindazok az eszközök és módszerek, amelyek az export ösztönzését szolgálják, szolgálják a védekezést is.

Az import korlátozás nagyságrendjét érzékelteti, hogy a tőkés import 40%-át korlátozzák²¹ újabb becslések ezt még magasabbra is teszik. Tekintsük át az import korlátozás főbb eszközeit is néhány példával szemléltetve.

1. Importvámok, lefölözések

Az importkorlátozás klasszikus eszköze, azonban ez fokozatosan veszít jelentőségéből két oknál fogva. Először is azért, mert eléggé *nyílt, világos* és ennél sokkal *burkoltabb, rejtettebb* eszközökre van szükség. Másrészt azért is veszít jelentőségéből, mert a rendkívüli világgazdasági helyzetekben a tőkés állam külgazdaságpolitikai eszköztárából a *direkt eszközöket* (kvóták — jogi eszközök) viszonylag növekvő mértékben veszi elő.

A vám és nem vám jellegű védekezési eszközök megközelítő arányára következtetni lehet abból, hogy mint már szó volt róla az összes korlátozás kb. a világkereskedelem 40%-ra terjed ki — viszont egy más forrás szerint²² a fejlődő és fejlett tőkés országok közötti kapcsolatokban a nem vám jellegű akadályok az áruforgalom kb. 20—22%-át érintik.

A vám azt jelenti, hogy az importőr vételárat (világpiaci ár) és vámot együtt kell fizessen, ez a hazai beszerzési forráshoz képest magasabb lehet és akkor meg nem az importot választja. Hasonló a helyzet a közös piaci lefölözési rendszerénél is. A közös piaci gabonaimportőr (malomipar) a világpiacon kb. 130 \$/t-ért vehetné meg a búzát, de mivel a belső árak kb. 260 \$/t a kettő különbözetét be kell fizesse a közösség agrár-alapjába. Így most számára tehát ugyanúgy 260 \$/t a búza mintha azt belső piacon venné, tehát lefölözték, elvonták tőle a különbözetet. Tehát tulajdonképpen az import korlátozások 50—50%-ban vámmal és nem vám jellegű eszközökkel történnek.

Itt lehetne megjegyezni, hogy a szocialista országok EKG-be menő exportját 60%-ban nem vámmal korlátozzák.

¹⁹ Financial Times 1980. XI. 21.

²⁰ Financial Times 1981. VII. 3. 6. old.

²¹ US News and world report 1975. 5. sz.

²² Külgazdaság 1982. 10. sz. 40. oldal

A vámok és a dömping között szoros összefüggés van, egymást kölcsönösen erősítik. A kivetett vámok az exportőröket árcsökkenésre kényszeríthetik — hogy ezzel ellensúlyozzák a vámokat. Ekkor viszont az importőr országban a versenytársak dömpingről beszélnek és újabb intézkedést követelnek, esetleg vámemelést. Vám szüli a dömpinget a dömping pedig az újabb vámemeléseket.

2. A behozatal mennyiségi korlátozásai (a kvóták) az állam külgazdaságpolitikájának *direkt* eszköze. Ez különösen felerősödik a rendkívüli világgazdasági helyzetben (válság), amikor a nemzetközi piaci mechanizmusba *gazdasági* eszközökkel történő beavatkozás már nem eléggé hatékony. Az egyes országok meghatározzák, hogy bizonyos termékekből mennyit lehet importálni az adott országba.

Különösen jelentős a japán gépkocsikkal szembeni mennyiségi korlátozás. A japánok 1981 óta vállalták, hogy az USA-ba irányuló exportjukat 1,7 millió darabos szintre korlátozzák. Olaszország évi 2200 darabban maximálta a japán gépkocsi-importot. A franciák csak a belföldi eladások 3%-áig engedélyezik, az angolok pedig 11%-ig a japán gépkocsi importját.²³ Hasonló mennyiségi behozatali korlátozások vannak sok más cikknel is.

3. Végül az importkorlátozás a harmadik legfontosabb módja a *bürokratikus-adminisztratív*, igen gyakran mondva csinált ürügyek. Lássunk ezekre is néhány példát: A japánok ragaszkodnak ahhoz, hogy hosszú vizsgálatnak vetik alá az USA-ból érkező kozmetikumokat és gyógyszereket. Minden egyes baseball ütőt kicsomagolnak és kipróbálnak Japánban a vámtisztviselők. Az amerikaiak szerint a franciák a bürokratikus késleltetés mesterei pl. megkövetelik, hogy valamennyi vám-és importdokumentum franciául legyen írva — „hogy megvédjék a francia nyelvet és kultúrát”. A svájci sajtókészítők termékei távoli francia városok vámhivatalain kell hogy keresztülmenjen.²⁴

Az 1982 karácsonyára szánt Japánból érkező videokazettákat elvámolásra egy kis francia faluba küldték, ahol az hosszú késedelmet szenvedett.

Az adminisztratív beavatkozásnak egy fontos formája az USA kongresszusa előtt levő törvényjavaslat (local content bill), amely az importengedélyeket ahhoz a feltételhez kötné, ha az import termék egy bizonyos mértékben tartalmaz USA-ban gyártott *alkatrészeket, részegységeket*.

Az import korlátozások, nehezítések fontos jellegzetessége, hogy egyre inkább *direkt; adminisztratív* eszközök kerülnek előtérbe a közvetett, piaci (vám) eszközökkel szemben.

Összefoglalva: az 1980-as évek világgazdaságában részben a recesszió, részben egyéb nehézségek következtében felerősödtek a protekcionista tendenciák annak mind az exportnövelési oldalához, mind az import korlátozáshoz tartozó intézkedések. Lépéseket, ellenlépéseket követnek, valóságos *kereskedelmi háborúk* bontakoznak ki. Ezeknek természetesen sajnos megvannak a szocialista országokra gyakorolt hatása is, egyrészt nehezítvén a Kelet—Nyugati kereskedelmet, másrészt a szocialista országok is hasonló intézkedések és ellenintézkedések megtételére kényszerülnek.

²³ US News and world report 1983. III. 14. 58. oldal.

²⁴ US News and world report 1983. III. 14. 58. oldal.

НЕКОТОРЫЕ ДОПОЛНЕНИЯ К ПРОБЛЕМЕ ПРОТЕКЦИОНИЗМА 1980-ЫХ ГГ.

Д-р Ласло Майер

(Резюме)

В статье рассматривается одно из важнейших явлений современной мировой экономики — усиление протекционизма.

Усиление этих тенденций тесно связано с деконъюнктурой капиталистических стран, со взрывом цен на энергетические ресурсы и вытекающим отсюда мировым дефицитом платёжного баланса и огромными задолженностями. Усиление протекционизма означает интернационализацию кризисов перепроизводства и стремлений, направленных на решение вышеуказанных проблем. Буржуазная специальная литература употребляет более выразительный термин — «торговая война».

Этот термин ярче выражает остроту проблемы, её две стороны — защитную и нападающую. В статье приводится много примеров, характерных как для защитной, так и для нападающей стороны. Этот протекционизм в значительной степени бьёт и по социалистическим странам.

By: L. Mayer

SOME CONTRIBUTIONS TO THE PROTECTIONISM OF THE 1980'S

(Summary)

The article deals with one of the most important phenomenon of the present world economy — the protectionism. The increasing of this protectionist trend is the consequence of recession, energy price explosion and the resulting balance of payments deficits and huge debts. The increasing protectionism is basically a natural defensive mechanism against the above listed problems but at the same time this internationalizes, and deepens the difficulties. The western literature calls this protectionism „Trade war”. This trade war expression indicate two things — both the seriousness of the problem, and it's two sides (offensive — defensive).

The article mentions some concrete examples to prove and to illustrate both the offensive as well as the defensive aspects of the trade war. This trade war of course hurts the socialist countries too.

HATÉKONYSÁG VERSUS EGYENLŐSÉG?

(Gondolatok a munka szerinti elosztásról)

„Úgy tűnik számomra:
lehetetlen egy zárt konzisztens
társadalmi-gazdasági normatív
elmélet megalkotása, amely ellentmondás
nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai
értékrendet és ugyanakkor biztosítaná a
gazdálkodás hatékonyságát”.¹

(Kornai János)

Minden olyan közgazdász számára, aki a gazdasági hatékonyság ökonomista szellemében nevelkedett, ugyanakkor nagy hatást gyakoroltak rá a szocializmus társadalmi, etikai eszményei, a szocialista gazdaság címben jelzett dilemmája igazi kihívást jelent. Ha a kihívással nem nézünk szembe, állandósulhat bennünk a kognitív disszonancia állapota. A kihívásra tehát csak az lehet a válaszuk, hogy megpróbáljuk feltárni a két kategória ellentmondásának a tartalmát — amely jelen tanulmány célja —, majd ennek ismeretében az ellentmondás olyan mozgásformáját kell kutatni, amely a legnagyobb társadalmi hatékonysággal jár.

1. A két pólus és a dilemma

Egyfelől léteznek a hatékony gazdálkodás olyan általános feltételei, amelyek nem tekinthetők sem tőkés, sem szocialista specifikumoknak. Kornai János idézett műve nyomán ezek röviden a következők: 1. A gazdálkodás résztvevőit jobb teljesítményekre ösztönző érdekeltégi rendszer, 2. gondos kalkuláció, a nem hatékony termelés felszámolása, 3. a körülményekhez gyors, rugalmas alkalmazkodás, 4. vállalkozói szellem, 5. személyes felelősség.² Ezek az árutermelő gazdaság fejlődésének, a munkatermelékenység emelésének, a hatékonyságnak ún. rendszerközömbös attribútumai.

A hatékonyság e feltételei szoros összefüggésben vannak egymással, nehéz lenne közöttük fontossági sorrendet felállítani. Megítélésem szerint azonban kiemelkedő funkciója van az elsőnek, amelyet principiumnak tekintünk. Az összes többi feltétel teljesülése ugyanis attól függ, hogy mennyire ösztönöz azok megvalósulására az érdekeltégi rendszer.

A dilemma másik pólusán az ember több évezredes törekvése az egyenlőség felé foglal helyet, amely hatással van gondolkodásunkra, emócióinkra. Az egyenlőség követelése explicit törekvésként a polgári forradalmak eszmerendszerében fogalmazódott meg. Az expanzív árutermelés gazdasági esélyegyenlősége állt szembe a bővített újratermelést akadályozó rendi társadalom vérségi kötelékeinek, korporációinak egyenlőségével. A kapitalizmus, ahol a kiteljesedett árutermelés veszi át a korábbi természet adta közösségek összetartó erejét, végérvényesen felszámolja a

¹ Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs c. értékes tanulmánya (Valóság, 1980/5) — ahonnan számos gondolatot merítettem — késztetett a címben jelzett dilemma végiggondolására.

közös tulajdonlás még meglévő elemeiből táplálkozó egyenlőséget és minden korábbinál nagyobb differenciáltságot hoz magával. Az egyre erőteljesebbé váló tulajdoni, vagyoni polarizációt Marx a tőkefelhalmozás általános törvényének nevezi, amelynek történelmi tendenciája a szocialista forradalom. A marxizmus klasszikusainál az egyenlőség tartalma a tulajdoni egyenlőtlenségek, az osztályok közötti egyenlőtlenségek megszüntetése volt. A szocialista forradalom a tulajdoni egyenlőséget posztulálja, mindenki csak úgy és annyiban tulajdonos, amennyiben a közösség tagja. A tulajdonosság azonban nem érzékelhető közvetlen formában, nem közvetlen dologi formában kifejezésre jutó elsajátítás. A tömegek számára túl elvont a tulajdon tekintetében megnyilvánuló egyenlőség. A tulajdon egyenlőség elvét tehát át kell vinni az elosztási viszonyokra. A szocialista forradalom után aztán a vagyoni, birtoklási, tehát dologi elidegenült viszonyokhoz kötődő egalitarizmus nem tudta asszimilálni az elosztás során az ugyancsak vagyoni alapon jelentkező különbségeket. A munkásmozgalom forradalmi ideológiájában gyökerező tulajdoni egalitarizmus — amely elosztási viszonyokban megjelenő egyenlőségi törekvéssé transzformálódott —, mint új társadalmi és gazdaságszervezési rendezőelv szükségképpen szembekerül az áruterelés, az értéktörvény differenciáló jellegével. Az értéktörvénynek azonban a differenciáló jellege mellett van egy olyan hatása is, amely kielégíti a gazdasági hatékonyság első feltételét; jobb munkára ösztönzi a gazdálkodás résztvevőit, és hatékony gazdálkodás többi feltételének megvalósulására ösztönöz.

E két társadalmi és gazdaságszervezési rendezőelv közötti szükségszerű, kényszerű választás — amely végighúzódik a szocialista országok gazdaságtörténetén — jelenti a dilemmát.

Az októberi forradalmat követően a társadalmi egyenlőség és a kollektivitás, mint a kommunizmus ideológiájában gyökerező értékmozzanat azonnali megvalósulását kérte számon a párton belüli ellenzék Lenintől már 1918 tavaszán. Úgy vélték: ha a gazdasági szovjetek megerősödnek, kiépíthető a kommunális rendszer, megvalósítható a közvetlen termékcseré, s megvalósítható a teljes egyenlőség. S eközben Oroszországban megbénult az ipar, a közlekedés, a parasztgazda „elbástyázta” magát, a műszaki értelmiség megtagadta a munkát. Sorra születtek a rendeletek a munkakötelezettségről, a munkahadseregek megalakításáról (amelyek létrehozásában természetesen más történelmi körülmények is szerepet játszottak), míg nem a gazdasági szükségyszerűség kikényszerítette a NEP bevezetését. Ezt a folyamatot tükrözik Lenin gyakran citált gondolatai: „A szovjethatalom, amikor minden munka egyenlő díjazására és a teljes kommunizmusra törekszik, nem tűzheti ki ennek az egyenlőségnek azonnali megvalósulását”.³ A NEP-ről mondott beszédében kijelenti: „a népgazdaság minden jelentős ágát a személyes érdekeltségre kell építeni”.⁴ A Magyar Tanácsköztársaság alatt is bebizonyosodott, hogy a javak egyenlő elosztása, a teljesítményberezés megszüntetése, az időbér általánossá tétele a munka termelékenységének csökkenéséhez vezetett.

A szocializmus építésének már kezdeti gyakorlata bizonyította, hogy az elosztás területén az egyenlőség nem valósítható meg, mert ez ellentmond a hatékony gazdálkodás alapvető feltételének. A jobb munkára ösztönzést, mint a hatékony gazdálkodás alapvető feltételét első megközelítésben a munka szerint történő elosztás biztosítaná, amely egyesíti az ösztönző és elosztó funkciót. Ha ez így van, akkor az

² Kornai János: I. m.

³ Lenin: az OK/b/P programtervezete. Lenin Összes művei 38. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 117. p.

⁴ Lenin: Az új gazdasági politika és a politikai népművelési bizottságok feladatai. LÖM 33. 53. p.

egyenlőség és hatékonyság dichotómiája nem álprobléma-e; valóban létezik-e a címben jelzett dilemma?

Hazai szociológiai kutatások eredményei bizonyítják⁵, hogy az egyenlőség fogalma nem elvont értékként, hanem elsősorban a jelenlegi egyenlőtlenségekhez való viszony által meghatározottan él az emberek tudatában. Az egyenlőség-értelmezés állandóan konfrontálódik, keveredik a teljesítményelvvel, a munka szerinti elosztás problémájával. Az egyenlőségnek a teljesítményelvvel való keveredése abban nyilvánul meg, hogy az egyes rétegek abból a szempontból kívánnak egyenlősítést, amelyben hátrányban vannak; de elutasítják ott, ahol másokhoz képest előnyben vannak. Napjainkban már nem az a fő probléma, hogy az elméletben nem a hatékonysági kritériumok mellett foglalnak állást a hatékonyság és egyenlőség inpasszibilitásának vizsgálatakor, hanem az, hogy a hatékonyságot biztosítani hivatott teljesítményelv, a munka szerinti elosztás elve nem tisztázott. Így a munka szerinti elosztás, értelmezésétől függően, keveredve az egyenlőséggel jeleníti meg a hatékonyság és egyenlőség dichotómiáját. „A munka szerinti elosztás úgy, ahogy ma értelmezzük, tulajdonképpen a személyes érdekeltég elvének széles körű alkalmazása”.⁶ Kornai János említett tanulmánya viszont éppen arra világít rá, hogy a gazdasági hatékonyság egyik alapvető feltétele és a szocialista bérezés alapelve — „mindenkinek munkája szerint” elv — között feszül ellentmondás. A nyereséghez kapcsolódó ösztönzés, amely kielégíti a gazdasági hatékonyság első két feltételét, összeütközésbe kerül a szocialista elosztás alapvető elvével. A tanulmány alapján úgy tűnik, hogy olyan ellentmondás feszül a hatékony gazdálkodás feltételei és a munka szerinti elosztás elve között, hogy ez utóbbi nem tölti be ösztönző funkcióját, amely a hatékony gazdálkodás alapvető feltétele. Az ellentmondás — megítélésem szerint — azonban csak attól függően létezik, hogy mit tekintünk a végzett munka mércéjének, amely az elosztás alapját képezi, tehát a munka szerinti elosztás értelmezésétől függően van ellentmondás.

II. A munka szerinti elosztás értelmezése

1. A munka szerinti elosztás mint minőségi meghatározottság

A közgazdasági irodalomban korábban a munka szerinti elosztás elvének ún. negatív megközelítése volt jellemző. E negatív megközelítés egyrészt azt jelenti, hogy ezt az elvet a tőkés elosztási viszonyok tagadásaként értelmezzük. Másrészt pedig a kommunizmusra jellemző magas technikai és tudati szint nem alakult ki, nincs termékbőség, így nem valósítható meg a szükségletek szerinti elosztás. Valamint a munka sem vált (nem is válhatott) életszükségletté a nagy többség számára, így még kell oldani a társadalom tagjainak munkára ösztönzését. A negatív megközelítés lényege tehát, hogy egyik oldalon a tulajdonviszonyok változásából adódóan már nem jellemzőek a megelőző társadalom elosztási viszonyai, illetve a másik oldalon: még nem valósíthatók meg a kommunizmusra feltételezhetően jellemző elosztási viszonyok. E fenti megközelítés a szocialista elosztási viszonyok tartalma.

A munka szerinti elosztás elvének pozitív megközelítése — amelyről később lesz szó —, hogy ezt az elvet a szocializmus specifikus törvényeként értelmezik és működési mechanizmusában próbálják megragadni. A szocialista elosztási viszonyok formája lehet a reciprocitás, a redisztribúció, az oikosz és a piac, amint — Polányi Károly

⁵ Kolosi Tamás—Papp Zsolt: Egyenlőség és teljesítményelv. Társadalmi Szemle, 1979. 4. sz.

⁶ Friss István: A személyes érdekeltég kérdésének néhány elvi és aktuális vonatkozása. Közgazdasági Szemle, 1961. 12. sz. 1398. p.

integrációs sémái nyomán — Ferge Zsuzsa rendszerezi az elosztási sémákat.⁷ Ezen elosztási sémák mellett önálló formát ölthet az elosztási sémákat meghatározó társadalmi értékek és elvek konkretizálódása. Az elosztás alapját képező elv és érték lehet: a lét jogának elismerése, a jelenbeli teljesítmény, a múltbeli teljesítmény, tartós és időleges monopólium és a véletlen. A jelenbeli teljesítmény és érdem a személyes jövedelemelosztás alapjául szolgáló leginkább elfogadott elv illetve érték, amely konkrétan a munka szerinti elosztásban realizálódik. Az elosztási sémákat tekintve a munka szerinti elosztás elsősorban a korlátozott, szabályozott piaci sémához tartozik. A munka szerinti elosztás minőségi és mennyiségi szempontból vizsgálható. A munka szerinti elosztás minőségi meghatározottsága „egyenlőségi és egyenlőtlenégi viszonyok egysége”, ahogyan Marx megfogalmazta a „Szeljegyzetek...”-ben. Az egyenlőség abban van, hogy „egyenlő mércével a munkával mérnek. Az elosztási viszonyok tehát nem hordják magukon meghatározó jelleggel a tulajdon- és osztály szerinti hovatartozás különbségeit; a jövedelmek forrása a végzett munka. Az egyenlőtlenégi viszonyok abban jutnak kifejezésre, hogy „... elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképeségét.”⁸ A munka szerinti elosztás mennyiségi oldala, hogy ezek az egyenlőtlenések konkretizálódnak valóságos bér- és kereseti arányokban.

2. A munka szerinti elosztás mint mennyiségi meghatározottság

Ha a munka szerinti elosztás mennyiségi oldalát próbáljuk megragadni, első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a nagyobb teljesítmény, a jobb és hatékonyabb a társadalom számára értékesebb munka több bért, nagyobb keresetet kell hogy eredményezzen. A problémát az okozza, hogy melyek a nagyobb teljesítménynek, a jobb, a hatékonyabb munkának az ismérvei különböző minőségi munkák esetén, vagyis különböző minőségű munkáknak mi a mértéke. Hegel szerint „A mérték kifejtése ... a legnehezebb anyagok egyike.”⁹ Marxnak az elosztás alapját képező munka mértékére vonatkozó utalása, mely szerint „a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni, különben nem lenne többé mérce”¹⁰, gyenge fogódzót nyújt a munka szerinti elosztás konkretizálásához. De ez — akárcsak az áru értékének esetében — nem Marx igénytelenségéből fakad, hanem egyszerűen nem volt rá szükség.

A végzett munkával kapcsolatos jövedelem-egyenlőtlenések konkretizálásának folyamatára vonatkozó közgazdasági nézetekben — csoportosításom szerint — négyféle megközelítési mód kristályosodik ki. Az első csoportba azok a felfogások tartoznak, amelyek a munka szerinti elosztás elvéből kívánják meghatározni a konkrét bér és kereseti arányokat; ezt az elvet a béarányok meghatározásának valamiféle egzakt mércéjeként tárgyalják. Az ilyen megközelítés feltételezi, hogy meghatározhatók, és a bérekre gyakorolt hatása szempontjából kifejezhetőek a munkafajták és munkateljesítmények közötti különbségek. E különbségeket pedig számszerűsíteni is kell, mert ezeknek a különbségeknek megfelelő béarányok elégítik ki a szocialista elosztás elvének követelményeit. Ezen az elvi alapon többféle módszer merült fel a munka szerinti elosztásnak megfelelő kereseti arányok megállapítására. Az egyik felfogás szerint a különböző munkákat több független változó paramétereinek komp-

⁷ Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1982.

⁸ Karl Marx: A gothai program kritikája. Marx—Engels Válogatott művei 3. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 169. p.

⁹ G. W. F. Hegel: A logika tudománya I. rész. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 303. p.

¹⁰ K. Marx: I. m.

lex alkalmazásával lehet összehasonlítani. A munkák bonyolultságának eltérései például e koncepció szerint az egyes munkák elvégzéséhez szükséges szakképzettség elsajátításához szükséges képzés időtartama vagy költsége alapján mérhetők. A munkával járó felelősséget a dolgozóra bízott anyagi értékek nagysága, vezetői beosztás esetén az egységben dolgozók száma vagy más hasonló indexek segítségével próbálják kvantifikálni. A munkakörülmények paramétereit gyakran önmagukban valóban egzakt ergonómiai mérésekkel állapítják meg. Ilyen módon olyan részmutatók halmaza állítható fel, amelyek a — a felfogás szerint — megfelelő súlyozással helyesen fejezik ki a különböző munkafajták közötti arányokat¹¹, az ezeket tükröző béarányok pedig megfelelnek a munka szerinti elosztás követelményének. Más megközelítés nem az egyes foglalkozásokra vagy munkakörökre, hanem nagy szakképzettségi csoportokra, és csupán az iskolázás és szakképzés színvonala alapján tartja meghatározhatónak a munka szerinti elosztást kielégítő kereseti arányokat.¹²

Ezek a módszerek, számítások hasznos segédeszközök lehetnek a béarányok vizsgálatában, a béarányokat alakító tényezők működésének értelmezésében, a kereseti arányok központi tervezésében, szabályozásában, azonban meggyőződésem, hogy „a priori” nem alakíthatók ki, és nem működtethetők a munkák társadalmi hasznosságának viszonyait kifejező „egzakt” béarányok. A fenti módon „a priori” kialakított béarányok ugyanis inkább a munkavégzőképeség, a munkavégzés feltételeit képező tényezők arányait, a munkát mint potenciálíst fejezik ki, mintsem a végzett munkák arányait. Ezekre a béarányokra reagál a társadalom és a társadalom tagjainak értékítéletéből „a posteriori” derül ki, hogy a béarányok tükrözték-e a végzett munkák társadalmi hasznosságának viszonyait. Az itt tárgyalt megközelítéshez a munka szerinti elosztásnak a munkával mérés funkciója domborodik ki, ez pedig „önmagában csak üres és tartalmatlan eszköz, amelyet például arra is fel lehet használni, hogy az emberek jó pénzért gödröket ássanak ki és azokat újra betemessék”.¹³

A munka szerinti elosztás megközelítése szempontjából a második csoportba a Falusné Szikra Katalin által adott értelmezést sorolom.¹⁴ Ő a munka szerinti elosztáson azt érti, hogy a munkajövedelmek a végzett munka, mint bércentrum körül helyezkednek el, és vizsgálódásai során a bércentrum meghatározóit keresi a végzett munka lehetséges értelmezési körében; vagyis a végzett munka ilyen szempontból helyes értelmezését keresi. A végzett munka — szerinte — ráfordítás oldalról ragadható meg, és ilyen jellegű értelmezése egyrészt a munkaerőre eszközölt, a munkavégzés feltételét képező ráfordításokat, másrészt a munkaerő által a munkavégzés során eszközölt ráfordításokat jelenti. A végzett munka ilyen értelmezése két problémát vet fel. Egyrészt Marx szavaival „... aki munkaképességet mond, az nem mond munkát, mint ahogy aki emésztőképességet mond, az nem mond emésztést”,¹⁵ vagyis a munkaerőre a munkavégzést megelőzően eszközölt ráfordításokat nem sorolhatjuk a végzett munka értelmezési tartományába. Ezek a ráfordítások a munkavégzés feltételét biztosítják, a munkát mint potencialitást lehet csak értelmezni, de nem mint végzett munkát. Másrészt a konkrét ráfordítások: szellemi, fizikai, idegi stb. teljesítmény mérhetőségének nehézsége, a „mennyiségi mérték” megragadása okoz problémát.

¹¹ Ilyen módszertani eljárást mutat be Pongrácz László: Kereseti arányok távlati fejlesztése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

¹² Kovács János: Néhány gondolat a béarányok távlati alakulásához. Gazdaság, 1972. 3. sz.

¹³ Forgács Katalin: Kísérlet a munka szerinti elosztás részletesebb kifejtésére. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz. 305. p.

¹⁴ Falusné Szikra Katalin: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó, 1979.

¹⁵ Marx: A tőke I. kötet. MEM 23. kötet 75. old.

A végzett munka tehát csak úgy értelmezhető, mint a munkavégzés során kifejtett fizikai, szellemi erő kifejtés, amely sem önmagában, sem más munkákkal összehasonlítva nem mérhető nagyság.

3. A harmadik csoportba azokat az álláspontokat sorolom, amelyek szerint a munkajövedelmek elosztásában a vállalati tevékenység társadalmi hasznosságát kell meghatározónak tekinteni. Ezek a nézetek abból indulnak ki, hogy az árutermelés viszonyai között az egyéni munka csak az elkülönült gazdasági egységek kollektív összmunkájának részeként válik társadalmilag szükséges munkává. Vagyis a munka szerinti elosztás mércéjének a társadalmilag szükséges munkamennyiséget, ennek piac által történő elismerését tekintik; és az felel meg a munka szerinti elosztás elvének, ha a gazdasági egységek munkásainak és alkalmazottainak munkajövedelme a vállalati jövedelem viszonylagos nagyságához igazodik. E felfogás szerint a különböző vállalatoknál azonos tevékenységet végzők keresete még azonos teljesítmény esetén is eltérő lehet — sőt eltérő kell legyen — attól függően, hogy vállalatuk gazdálkodása mennyire jövedelmező.¹⁶ Ez a megközelítés abból a szempontból vitatható, hogy az egyes dolgozó hozzájárulása a vállalati kollektíva által létrehozott és a piac által elismert értékhez nem állapítható meg, így a vállalati eredmény értékéből az egyes dolgozó bérét nem lehet leképezni. Emellett a vállalat működését és így az eredményt, csak elenyésző mértékben befolyásolják közvetlenül a munkások és — néhány kivételtől eltekintve — az alkalmazottak. Erről az oldalról tehát nincs kellően megalapozva, hogy a munkások és a beosztott alkalmazottak keresete számottevően függjön attól, hogy mennyire eredményesen működő vállalattal vannak munkaviszonyban.

Ha azonban a munka szerinti elosztást a fenti módon értelmezzük, Falusné Szikra Katalin terminológiájával: a végzett munkát értékbeni outputként, akkor nincs — a bevezetőben említett — ellentmondás a szocialista bérezés és az első hatékonysági kritérium között. Az ellentmondás attól függően létezik tehát, hogy mit tekintünk a végzett munka mércéjének.

Az előbbi három pontban bemutatott felfogást „gondolatkísérletnek”¹⁷ tekintem. A posztulált munka szerinti elosztás elvéből indultak ki, vagy az elvet értelmezték, és erről az oldalról haladtak a konkrét bér- és kereseti arányok felé.

III. A munka szerinti elosztás mértéke

Az előzőekben bemutatott munka szerinti elosztás értelmezés a politikai gazdaságtani tankönyvekben a következőképpen kristályosodik ki: „A munka szerinti elosztás lényege a következőkben foglalható össze:

- a) A termelési eszközök magántulajdonából származó jövedelmek megszűntek, a jövedelmek forrása a végzett munka.
- b) A munkadíj nagysága a végzett munka mennyiségétől és minőségétől függ. Az átlagosnál bonyolultabb, felelősségteljesebb, vagy fizikailag megerőltetőbb munkáért az átlagosnál magasabb bér jár.
- c) Egyenlő munkáért egyenlő bér jár, tekintet nélkül a dolgozó nemére, korára vagy

¹⁶ Lásd: Szabó Kálmán: Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. Vacic A.: A munka szerinti elosztás és az árutermelés. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.

¹⁷ A gondolatkísérlet fogalmát lásd: Kornai János Antiequilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bpest, 1971. 31—32. p.

nemzetiségi hovatartozására. A munka szerinti elosztás a szocializmus specifikus sőt legspecifikusabb törvénye.”¹⁸

Az a) pontban leírt megállapítás valóban a szocializmus specifikuma, mint korábban szó volt róla, ez az elosztás tartalmi oldala. Ami azonban a b) pont alatti megállapítást illeti, amely a kereseti arányokat foglalja magában, nem tekinthető a szocialista elosztás specifikumának.

Révész Gábor szerint — akinek felfogását a negyedik csoportba sorolom — „A munka szerinti elosztást a szocializmus jellegét kifejező specifikumnak tekintjük, de nem konkrét béarányokat (vagy akár szakmákhoz, foglalkozásokhoz rendelhető ún. bércentrumokat) meghatározó valamiféle törvénynek. ... a béregyenlőtlenségek nem a szocialista elosztási viszonyokból fakadnak, hanem éppenhogy a tőkés társadalomban fejlődtek ki, a gépi nagyiparon alapuló árutermeles viszonyainak felelnek meg.”¹⁹

A c) pont alatti megállapítás is csak „megszorításokkal” érvényes. Pontosabban ezt a megállapítást nem tekinthetjük a „szocializmus legspecifikusabb törvénye” attributumának, csupán a szocializmusban deklarált elvnek, követelménynek, amely elvnek ellentmond a valóság. A nők átlagos keresete hazánkban mintegy 30%-kal elmarad a férfiakétól, de hasonló a különbség mind a tőkés országokban, mind a többi szocialista országokban is. Vagyis a nők és férfiak keresetében meglevő különbségek nem igazolják a c) pontban megfogalmazott elvet; a különbségek pedig nem mutatnak semmiféle szocialista specifikumot, hanem hasonlóak a hasonló fejlettségű országokban meglevő különbségekhez.

Ezek után nem mondható, hogy a munka szerinti elosztás a szocializmus specifikus, sőt legspecifikusabb törvénye. „Gazdasági törvény csak az lehet, aminek van okok láncolatán keresztül érvényesülő megvalósulási mechanizmusa.”²⁰

A munka szerinti elosztást a szocializmus jellegét kifejező olyan elvnek (formának) tekintem, amelyben kifejezésre jut a szocialista elosztás tartalma, és ezen elv minőségi meghatározottsága a szocializmus specifikuma. Nevezetesen: a szocialista elosztási viszonyokban a tőkejövedelmeknek nem lehet meghatározó vagy érdemleges szerepük, ugyanakkor a szocialista elosztásban kifejezésre jut — az ösztönzés szempontjából szükségyszerű — „különböző munkáért-különböző bért” elv és a belőle eredő egyenlőtlenségek.

Ezen egyenlőtlenségekre vonatkozóan a munka szerinti elosztás elve csupán a személyi jövedelmek differenciálódásának szélső határait illetően foglal magába meghatározott követelményeket. A szocializmusban a személyi jövedelmek általában és jellemzően nem válhatnak tőkévé. Ezért a legmagasabb személyi jövedelmek sem lehetnek nagyobbak annál, mint ami az egyén és a család társadalmilag elfogadható mértékű fogyasztásához szükséges, beleértve a személyi tulajdonú tartós javak megszerzését és használatát. A társadalmi normáknak megfelelő munkavégzésnek pedig a legalacsonyabb keresetű rétegek számára is elérhetővé kell tennie a társadalmilag elfogadható minimális életszínvonalat.

A jövedelmeknek mind az alsó-, mind a felső határát a „társadalmilag elfogadott” nagysággal határoztam meg. Ugyanis a jövedelmek alsó- és felső határaitra vonatkozó általános szabály nincs. E kérdésben elfogadom Kornai János megállapítását, amelyet a harmónikus növekedés egyik követelményeként említ, az ösztönző és igazságos jövedelemelosztás kapcsán: „Lehet vitatkozni azon, vajon a kompenzálás és ösztönzés szempontjai 1:5 vagy 1:10, esetleg 1:20 arányt indokolnak-e a

¹⁸ A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 290. p.

¹⁹ Lásd: Révész Gábor: Beralakító tényezők, béarányok c. (Közgazdasági Szemle, 1980. 9. sz.) kulcsfontosságú műve, ahonnan számos gondolatot átvettem.

²⁰ Erdős Péter e gondolatát választotta Révész Gábor idézett tanulmánya mottójául.

legalacsonyabb és a legmagasabb keresetek között. De bizonyára semmiféle ösztönzés nem tesz szükségessé 1 : 1000 vagy 1 : 10 000 kereseti arányt.²¹

Kornai János e fenti gondolata igen szemléletesen érzékelteti, hogy a szocializmusra jellemző elosztás lényeges tartalma a munka szerinti elosztás mint minőségi mérték. A munka szerinti elosztás minőségi- és mennyiségi meghatározásai nem közömbösek egymással szemben. Noha a munka szerinti elosztás mennyiségi meghatározásai megváltozhatnak anélkül, hogy ez a minőségét érintené, de a változásoknak van egy határa, amelynek túllépése megváltoztatná a minőséget. A mennyiségi határ a társadalom általi meghatározatlan meghatározottság. A társadalom és képviselője arra figyel, hogy a jelentéktelennek tűnő mennyiségi változás ne legyen „csel” a jelenlegi minőség által tagadott minőségek megragadására. Ilyen módon a munka szerinti elosztásnak, mint mértéknek, a minőségi természete jut érvényre.

A mennyiségi meghatározottságnak a két formája: az extenzív és az intenzív mennyiség. Ez értelmezhető a munka szerinti elosztás mennyiségi meghatározottságára is. Így a jövedelem mint intenzív mennyiség vagy fok; a végzett munka mennyisége mint extenzív mennyiség. Ha a jövedelmek különböző nagyságát a végzett munka kisebb vagy nagyobb mennyiségével akarnánk magyarázni, akkor egyszerűen azonosítanánk a mennyiség két formáját. Azonban „nem lehet belátni, hogy intenzív mennyiségeket, amelyeknek ugyancsak a szám a határozott kifejezésük, miért ne lehetne éppoly kényelmesen kiszámítani, mint extenzív mennyiségeket.”²²

Az első három csoportba sorolt munka szerinti elosztás értelmezés — Hegel szavaival — „az extenzív mennyiséget a kvantitás egyetlen formájának tekinti, s ott, ahol intenzív mennyiségek vannak, ezeket nem ismeri el sajátos meghatározottságukban, hanem egy magában tarthatatlan hipotézisre támaszkodva, erőszakosan extenzív mennyiségekre igyekszik visszavezetni.”²³ Ez abban nyilvánul meg, hogy a munka szerinti elosztás értelmezésekor a bér- és keresetarányokat a végzett munka arányaira vezetik vissza és a végzett munkát — mint extenzív mennyiséget — próbálják értelmezni, megragadni, esetleg kvantifikálni.

Ezzel szemben Révész Gábor sajátos meghatározottságában értelmezi az intenzív mennyiséget, vagyis vizsgálja magukat a bérarányokat. E megközelítés azért szimpatikus és elfogadható számomra, mert nem vezeti vissza „erőszakosan” a végzett munka arányaira mint extenzív mennyiségre a bérarányokat mint intenzív mennyiségeket. E helyett a valóság oldaláról közelít, értelmezi az intenzív mennyiséget, amely önmagában érzékelhető nagyság, és ezen nagyságokat befolyásoló tényezőket kutatja. Ezek a tényezők szintén önmagukban érzékelhető nagyságok, és felfoghatók extenzív mennyiségnek.

Most már az a kérdés, hogy a korábban említett mennyiségi határokon belül hogyan alakulnak a bérek (keresetek) mint intenzív mennyiségek sajátos meghatározottságukban. Továbbá milyen tényezők hatására alakulnak így, és mi az extenzív mennyiség, amellyel együtt értelmezhetők. (A további vizsgálódás során szem előtt kell tartani, hogy minden intenzív mennyiség extenzív is és ugyanez áll fordítva.)

1. Bérdifferenciálódás és egyenlőség

Ha a keresetek differenciálódását mint intenzív mennyiségeket vizsgáljuk, és erről az oldalról közelítünk az ún. munka szerinti elosztás felé — nem pedig a priori extenzív mennyiségekre való visszavezetéssel — valóságban létező, intenzív mennyi-

²¹ Kornai János: Erőltetett, vagy harmónikus növekedés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 31—32. p.

²² G. Ü. F. Hegel: A logika. Enciklopédia I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 179. p.

²³ Hegel: Id. mű. 180. p.

ségeket meghatározó tényezők kristályosodnak ki. Ezt a metodológiát vélem felfedezni Révész Gábor — már idézett — tanulmányában, mely szerint a tendenciákat tekintve a kereseti arányok a gazdaság funkcionálása kapcsán szükségszerűen megjelenő három objektív követelményt — elvet fejeznek ki. Így a kereseti arányok kifejezik 1. a teljesítményhez, 2. a munkamegosztás hierarchiájához való igazodás és 3. a munkaerőpiaci hatásokra való reagálás követelményét. Ezek a követelmények elsődlegesen a munkamegosztásos rendszer egy-egy fő dimenzióját fogják át: az egy-egy foglalkozáson belüli viszonyokat; a munkamegosztás konkrét (üzemen, vállalaton belül érvényesülő) alá- és fölérendeltségi viszonyait és a foglalkozások közötti viszonyokat.²⁴

Hasonló megközelítésben tárgyalja a bérdifferenciákat alakító tényezőket Ferge Zsuzsa²⁵. Azzal a különbséggel, hogy az utóbbi szerző a munkamegosztásos rendszer két fő dimenzióját különbözteti meg: a bérdifferenciákat alakító tényezőket munkajellegcsoportok között és munkajellegcsoportokon belül tárgyalja. A két dimenzióon belül viszont több indikátorvektort értelmel, így például a kulcspozíciót, a tradíciót é. i. t.; ennyivel gazdagabb a valóság tükröződése. (Az előző megközelítésben is megtalálhatók e tényezők implicit formában a kifejtés során), a munkaerőpiac leírásakor.

A bérdifferenciák fenti megközelítéséből a munka szerinti elosztásra vonatkozóan az a konklúzió adódik számomra, hogy a munka szerinti elosztás mennyiségi meghatározását, mint intenzív és extenzív mennyiséget, a munkaerőpiac szuverén és mással nem helyettesíthető módon végzi el. Egyrészt létezik a bér (kereset) mint intenzív mennyiség, amely önmagában érzékelhető, vizsgálható nagyság, másrészt létezik a munkavállaló részéről a munkavégzéssel járó áldozat — amely tágabb fogalom, mint a végzett munka — mint extenzív mennyiség. Ennek is van kiterjedése, nagysága, ez is érzékelhető. A társadalom tagjai összevetik a munkavégzéssel járó áldozatokat az elérhető jövedelmekkel és ennek mérlegelésével döntenek. E mérlegelésben az intenzív mennyiségek extenzívek is, és ugyanez áll fordítva. Így a munka presztízse, kedvezőtlen munkakörülmények, a fizikai munka nehézsége, az egészségre való ártalmasság, a munkaidőbeosztás, a munkahely közelsége é. i. t. értelmezhető mind extenzív, mind intenzív mennyiségként. Így az áldozati oldal bizonyos foka intenzív mennyiség, amelynek mint ilyennek egy egyszerű érzet is a megfelelője. Aztán ha megnézzük a bérdifferenciákat azt találjuk, hogy ennek az áldozati foknak a bér (kereset) bizonyos nagysága felel meg, s ez az extenzív mennyiség, amely együtt változik az áldozattal. Ezt az összemérést pedig maga a társadalom végzi.

A bérrányokat ilyen értelemben maga a társadalom alakítja. Természetesen nem spontán, hanem a „gyakorlati szakembereknek ismereteik, tapasztalataik alapján napról napra ki kell tapogatniuk az adott körülmények között helyes, a konkrét céloknak megfelelő bérrányokat ... amelyhez az elmélet — az egyes, általában bizonyos határok között érvényes összefüggések megvilágításával — csupán szerény építőköveket adhat számukra, a gyakorlati szakembereknek kell ezekből építeni, kombinálni.”²⁶ E bérrányok kialakításához pedig — hogy a hasonlatnál maradjak — a kötőanyagot, a „habarcsot” a társadalom értékítélete szolgáltatja.

A bérrányok helyességére, arra, hogy a bérrányok megfelelnek-e a gazdaság, illetve a társadalom céljainak, elsősorban a munkaerő-kereslet- és kínálat strukturális egyensúlyi, vagy egyensúlytalansági helyzetéből lehet következtetni. Azonban —

²⁴ Részletesebben lásd: Révész Gábor id. mű.

²⁵ Összefoglalva lásd: Ferge Zsuzsa: id. mű. 299—300. p.

²⁶ Falusné Szikra Katalin: id. mű. 33. oldal.

²⁷ Kolosi Tamás: Jövedelem, kereset, társadalmi helyzet. Társadalmi Szemle, 1983. 10. sz.

mint a gazdaság más területein is — nem biztos, hogy az egyensúly arányosságot takar. Gyakran csak minőségi jegyek: személyi kontraszelekció, a munka kedvetlen végzése, elégedetlenség, a fegyelem lazulása é. i. t. árulkodnak az aránytalanságokról. De ezen minőségi momentumok is a társadalom tagjainak megnyilvánulásai, érték ítéletei.

Az értékítéletekben természetesen nem pusztán a béarányok helyessége jut kifejezésre, hanem például a szociálpszichológiai tényezők, vagy egyszerűen a „sárga irigység”.

A béarányokkal kapcsolatos értékítéletekben ezek mellett megnyilvánul a társadalom nivellálódási „hajlama”. Ez egyrészt — amint már szó volt róla — a munkásmozgalom forradalmi ideológiájában, a plebejus-demokrata tradíciókat megőrző értékrendben gyökeredzik. Másrészt azzal kapcsolatos, hogy nem biztosított az extenzív és intenzív mennyiségek dialektikus mozgásformájának a szintere, ahol érvényesülhetne a munka szerinti elosztás ösztönző funkciója.

A hatékony gazdálkodás feltételeit kielégítő — az eddigieknél — erőteljesebb bérdifferenciálás talán legfontosabb feltétele a nivellációs nyomás visszaszorítása. E nivellációs nyomás visszaszorításában pedig döntő szerepe van a valóságos munkaerőpiacnak, amely az extenzív és intenzív mennyiségek dialektikus mozgásformájának szintere; amely semmivel nem helyettesíthető módon végzi el a keresetek és az áldozatok összevetését.

A valóságos munkaerőpiac feltétele pedig valóságos árupiac, illetve a kettő elválaszthatatlan egymástól. Ekkor — feltételezhetően — a termékek társadalmi értékében megtestesülő áldozat és a keresetek között az eddigieknél szorosabb lesz a kapcsolat, amely kielégíti a hatékonyság első feltételét. Az így keletkező bérdifferenciák nem sértik a társadalmi egyenlőség elvét, nem befolyásolják lényegesen a kialakult társadalmi egyenlőségeket.²⁷

Noha Marx feltételezte, hogy a termelési eszközök köztulajdonán alapuló kommunista társadalomban a termelés megszervezhető az áru- és pénzviszonyok nélkül, de az átmeneti társadalomban, ami „a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél.”²⁸ De „Hiú játék nagy embereket az örökkévalóságból a mába idézni, véleményüket kérdezni a mai élet problémáiról, amelyekkel nem álltak soha szemben...”²⁹

РАВЕНСТВО СОИТЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ?

(Мысли относительно распределения по труду)

Д-р Янош Олах

(Резюме)

Извечное стремление к равенству в социалистических обществах проявляется в равенстве на собственности. Это равенство трансформируется для масс как требование равенства относительно распределения, которое находит выражение в «оценке ценности» членов общества.

Стремление к равенству в таком смысле смешивается с так называемым принципом распределения по труду, одной из функций которого является стимуляция к лучшему труду. Однако с точки зрения стимуляции проблематично не только смешение равенства и производи-

²⁸ Marx: A gothai program kritikája. Id. mű. 169. p.

²⁹ Thomas Mann: Richard Wagner szenvedése és nagysága. Európa Könyvkiadó Budapest, 1983. 94. p.

тельности, но и сам принцип производительности — в силу недостаточной выясненности — включает в себя склонность как к равенству, так и к дифференциации.

В связи с этим автор статьи ставит своей задачей в первую очередь выяснение принципа распределения по труду. Автор рассматривает и сопоставляет различные трактовки, различное понимание принципа распределения по труду, и, далее, с помощью гегелевской системы понятий нтыается выявить сущность ринципа распределения по труду.

Автор статьи приходит к выводу о том, что количественное определение принципа распределения по труду следует понимать как диалектическое единство интенсивных и экстенсивных количеств. А определение интенсивных и экстенсивных количеств осуществляет само общество.

Условием понижения нивелирующего давления является создание арены для диалектического движения интенсивных и экстенсивных количеств, действительного рынка рабочей силы, условием чего является действительный рынок товаров.

By: J. Oláh

EQUALITY VERSUS EFFICIENCY

(ideas on distribution according to work)

(Summary)

Mankind's endeavour to achieve equality over thousands of years manifests itself in equality of ownership in the existing socialist societies. This equality of ownership, for the masses of people transforms into the demand for distribution equality, which manifests itself in the value judgement of the members of the society.

The striving for equality is mixed with the principle of distribution according to work, one function of which is to stimulate better work. From the point of view of stimulus it is not only the mixing of equality with performance which is causing difficulties, but the principle of performance itself — because of ambiguity — carries in itself the inclination to both equality and differentiation.

The author first of all attempts to clarify the principle of distribution according to work" the reviews and puts on collision course the different concepts of distribution according to work, and with the Hegelian concept system, tries to apprehend the essence of the distribution according to work.

The author arrives at the conclusion that the quantitatively determinedness of the distribution according to work can be apprehended only as a dialectical unity of intensive and extensive quantities.

The determination of intensive and extensive quantities will be done by the society.

The precondition for pushing back the pressure towards levelling off, is to create a sphere of dialectical movement of intensive and extensive quantities, the real labour (labour-force) market which requires the real commodity market.

DR. TÓTH LÁSZLÓ

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK ÁBRÁZOLÁSA A POLGÁRI VILÁGMODELLEKBEN

Bevezetés

A polgári világmodelleket, globális jelentéseket sokan sokféleképpen elemezték már és elemzik mind a mai napig, azonban a címben jelzett kérdéskör a szakirodalomban még nem kellően kidolgozott. Természetesen nem állítható, hogy a szocialista országokban nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy e tanulmányoknak mi a viszonyuk a szocializmushoz. De tény, hogy eddig szinte kizárólag ideológiai szempontból végezték el ezt az elemzést. Vagyis nem arra kerestek választ, hogy a létező szocializmus szerepel-e vagy sem a világmodellekben. Általában elintézték a dolgot azzal, hogy a szocializmusról ezek a modellek nem vesznek tudomást, ami alapvető hibájuk. Megállapítják, hogy e modellek a két világrendszer ideológiai antagonizmusát figyelmen kívül hagyják, így nem is tudnak korunk globális problémáira reális, elfogadható válaszokat és gyakorlatban elfogadható megoldási javaslatokat adni. Részigazságok hangsúlyozása és bemutatása így egy utópikus jövő illetve annak megvalósítását célzó javaslatok felvázolásával párosul.

Ez igaz is, de úgy vélem, hogy nem elégséges megmaradnunk a bíráló ezen szintjén. Jelen tanulmányban éppen azt vizsgáljuk, hogy a *létező szocializmus* milyen módon jelenik meg e világmodellekben. Vagyis nem a szocializmusnak mint eszmerendszernek a modellekben történő kezeléséről, hanem arról lesz szó, hogy hogyan ábrázolják e modellek a létező szocializmust. Egy ilyen vizsgálat mindenképpen aktuális és célravezető lehet, több okból is. *Egyrészt* nem érdektelen számunkra, hogy egy — általuk elképzelt — jövő világban hogyan látnak bennünket, és ennek alapján tisztázhatjuk azt, hogy mi lehet a viszonyunk saját helyünk, szerepünk általuk történő ábrázolásához. *Másrészt* amennyiben általunk is elfogadható, reális és racionális lehetőségeket ábrázolnak, határoznak meg a jövő világban, ki kell dolgoznunk az ezekhez való rövidebb-hosszabb távú alkalmazkodásunkat, annak taktikáját és stratégiáját. *Harmadrészt* tisztázni kell azt is, hogy milyen aktív lépéseket kell tennünk a jövő — és általunk kívánatosnak, szükségesnek tartott — világban, a várható problémák megoldásában. Esetleg hol, milyen kompromisszumokra kényszerülünk, milyen kompromisszumokat kell ajánlanunk nekünk tetsző vagy nem tetsző, kívánatos vagy nem kívánatos de mindenképpen kényszerű partnereinknek. *Végül* az is tanulságokkal járhat, ha megismerjük, hogy milyen buktatói vannak a két rendszer figyelembe vételének a világmodellek készítése során, amelyeket kívánatos elkerülnünk, ha mi vizsgáljuk a világproblematikát.

Minden különösebben alapos elemzés nélkül is megállapítható, hogy a szocialista országok — mint a világ része — tulajdonképpen markánsan, explicit módon nem szerepelnek a polgári modellekben. Önmagában már ez figyelmet érdemlő tény. Így ha a szocialista országok világmodellekben történő ábrázolásáról akarunk írni, kis túlzással tulajdonképpen a „semmiről” írunk. Így önkénytelenül az első kérdés az,

hogy miért nem szerepelnek a létező szocializmus országai a világmodellekben. Erre feltétlenül választ kell adnunk, mert e nélkül a fentiek sem indokoltak.

Természetesen a polgári világmodellezés fejlődési vonulataival összefüggésben azért eltérő a helyzet. Amikor ugyanis az ökonómiai kérdésekre koncentrálnak, akkor nem kerülhetik meg a szocialista világot. Ez a Leontief- és a Tinbergen-modellek esetében teljesen nyilvánvaló, hiszen itt már nem lehet elkerülni azt, hogy ma különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű országok léteznek egymás mellett és egymással kapcsolatban, két világrendszerbe tömörülve. A gazdasági és az ezen alapuló társadalmi viszonyok különbözősége ugyanis nem hagyható figyelmen kívül a jövő világ fejlődésének megrajzolásakor, mint azaz ökológiai problémák esetében lehetséges volt.¹

I. Néhány megjegyzés a globális problematika megjelenésének történelmi és társadalmi körülményeiről

Tulajdonképpen ez a problémakör nagyrészt feldolgozott, sok újat nem lehet hozzátenni a leírtakhoz, azonban tárgyunk szempontjából mégis szükségesnek látszik néhány lényeges kérdés rövid összefoglalása.

A világ jövőjének kérdése a 60-as évek végén sajátos módon fogalmazódott meg: *meddig folytatódik az enyhülés, a világgazdasági aranykor, a gyors növekedés, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával összefüggésben.* Az Egyesült Államok számára vált fontossá, hogy az eddigi fejlődés a továbbiakban is képes-e biztosítani korábbi hegemoniáját gazdasági, politikai és katonai téren. Hogyan alakulnak az erőviszonyok? Az USA nemzetközi pozícióinak ezidőben érezhető gyengülése (Nyugat-Európával és Japánnal szemben a fejlett tőkés világban, politikai hegemoniájának megszűnése az ENSZ-ben a harmadik világ megerősödése következtében, a szocializmus térhódítása a világban és megjelenése az USA közvetlen szomszédságában Kuba révén, a vietnami háború kudarca stb.) indokolta annak felmérést, hogy megakadályozható-e a folyamat erősödése, kell-e tenni valamit annak érdekében, hogy a folyamat ne folytatódjon. A Pentagon felkérése alapján ezekre a kérdésekre kerestek választ a 2000. év c. tanulmány szerzői.² Ebben a tanulmányban a világ jövője még nem az emberiség jövőjeként jelenik meg, a világ nem áll össze kölcsönhatásos rendszerré, hanem országok, azok csoportjainak laza halmaza. Fejlődésük is nagyjából egymástól független, annyiban közös, hogy mindegyiké „meglepetésmentes”, vagy fordítva, a világ „meglepetésmentesen” fejlődik, mert az azt alkotó országok fejlődése „meglepetésmentes”.

A világ jövője mint az emberiség jövője elsőként a Római Klub keretében fogalmazódik meg, a kettő ott ötvöződik. Az egyes országok fejlődése nem független egymástól, a világ egy olyan kölcsönhatásos rendszer, amelyben az eddig jellemző növekedés, fejlődés folytatódása végzetesen megbontja az ember—természet ill. természet—társadalom szerves viszonyát. Az emberiség képes önmaga elpusztítására annak következtében, hogy eléri létének természeti korlátait. Ez a probléma tehát ökológiai jellegű, vagyis az emberiség jövője attól függ, hogy mennyiben képes korlátozni önmagát a természethez való viszonyában.

¹ Zárójelben jegyzem meg, hogy az ökológiai problémákról az ökonómiai problémákra történő hangsúlyeltolódás a világmodellekben semmiképpen nem tekinthető, véletlennek hiszen a ökológiai problémák jelentős mértékben gazdasági eredetűek, azokból táplálkoznak (társadalmi-gazdasági értelemben). Erről egy korábbi tanulmányban részletesen írtam. Lásd: Tóth László: A világmodellek gondolati rendszerének és problémakezelésének változásai. *Prognosztika*, 1980. 1—2. sz. 37—42. old.

² Kahn, H.—Wiener, A. J.: *The Year 2000*. The MacMillan Company, New York, 1968.

A Római Klub új szemlélete a világ jövőjét illetően a D. Meadows által vezetett kutatócsoport jelentésében³ öltött először testet. Számunkra a jelentésből az a fontos, hogy *a világot homogén egészként kezelte*. A homogenitás sok mindent takar. Egyfelől természetesen a termelőerők fejlődésének útját, módját, a gépi nagyipari civilizációs fejlődéstípust. Ez nagyjából még elfogadható is lenne. De ugyanakkor eltekintenek a gazdasági fejlettség különbségeitől, a hagyományok, adottságok stb. szerepétől, a regionális sajátosságoktól, pontosabban azok differenciáló hatásaitól. Még nagyobb probléma, hogy eltekintenek attól is, hogy egymás mellett léteznek a szocialista és a tőkés világrendszer, amelyek a társadalmi berendezkedés, az ideológiák antagonisztikus ellentéte alapján gyökeresen eltérő válaszokat adnak a problémák okaira, természetére és a megoldás módjaira vonatkozóan. Anélkül, hogy a jelentés részletes bírálatát adnánk ehelyütt, — amit egyébként többszörösen megtettek nemcsak marxista, de polgári szempontból is — leszögezhetjük, hogy javaslatuk, a „0” növekedés nemcsak irreális, hanem cinikus is mindazokra nézve, akik nemhogy a „túlfejlettség” miatt veszélyeztetettek, hanem az éhhalál réme, az alultápláltság miatt pusztán fizikai létükben. Reakciós, neomalthusianus ideológiai alapállásuk még a humanista polgári tudósok számára sem „szalonképes”, függetlenül attól, hogy mint problémafelkeltők, veszélyhelyzetet feltárók és modellezők pozitív szerepet játszottak.

Ezek után nem véletlen az árnyaltabb, differenciáltabb problémakezelés igénye. Levonva a szükséges következtetéseket, a Római Klub keretében elkészült *második jelentés két vonatkozásban is differenciál*: egyfelől regionálisan, másfelől ún. modell-síkok, szintek szerint, ami azt jelenti, hogy az egyes régiók fejlődési folyamatait hierarchikus vertikális struktúrában ábrázolja.⁴ E szintek elkülönítése tulajdonképpen technikai illetve technikai-gazdasági és nem társadalmi-gazdasági alapokon történik. Szemléletesen mutatja be Korán Imre, hogy pl. az élelmiszerhelyzet elemzése során is „kimarad” a társadalmi-gazdasági oldal.⁵

A Római Klub differenciáltabb problémakezelésével párhuzamosan az ENSZ keretében egyre jobban előtérbe kerülnek a harmadik világ, a fejlődő országok problémái. Egyre inkább világossá válik, hogy a harmadik világ, a szegény országok sajátos, sok tekintetben meghatározó helyet foglalnak el a világban és annak jövőbeni fejlődésében. Ezt nem lehet nem figyelembe venni. Az ENSZ II. fejlesztési évtizede ennek felismerése jegyében fogalmazott meg egy Nemzetközi Fejlesztési Stratégiát a 70-es évekre vonatkozóan. Kiderül, hogy a fejlődő világ mintegy „generáló eleme” több globális problémának.

Ez a problémafelvetés részben már a Mesarovic—Pestel-jelentésben is érzékelhető akkor, amikor rámutatnak arra, hogy a jövőben eltérő okok miatt regionális krízisek, katasztrófák következhetnek be, amelyek elkerülése csak világméretű együttműködéssel lehetséges. A későbbiek során a differenciáltabb problémakezelés és közelítésmód két globális modellben is megjelenik. Az egyik az ENSZ kereteiben készített Leontief-jelentés, a másik a Római Klub Tinbergen vezetésével készített harmadik jelentése.⁶ Törvényszerű, hogy ez a közelítésmód mindkét esetben *áthelyezi a hangsúlyt az emberiség jövőjével kapcsolatban az ökológiai szempontú problémaköze-*

³ Meadows, D.—Meadows, D. L.—Randers, J.—Behrens, W. W.: *The Limits to Growth*. New York, 1972.

⁴ Mesarovic, M.—Pestel, E.: *Mankind at the Turning Point*. E. P. Dutton and Co., Inc./Reader's Digest Press. New York, 1974.

⁵ Korán Imre: *Világmodellek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 79—80. old.

⁶ *The Future of the World Economy*. A United Nations Study by Wassily Leontief et al. Oxford University Press. New York, 1977. és Tinbergen, J.: *Reshaping the International Order*. E. P. Dutton and Co., Inc. I. New York, 1976.

lítésről az ökonómiaira. Egyrészt ugyanis az ökológiai kiindulópontú „0” növekedés tulajdonképpen mindenki számára elfogadhatatlan, másrészt az is nyilvánvalóvá válik, hogy az ökológiai problémák megoldása döntően gazdasági kérdés. Hogy ez mennyire így van, azt mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint az a tény, hogy a Leontief-féle vizsgálat eredetileg ökológiai indíttatású volt, a Nemzetközi Fejlesztési Stratégia és a környezetvédelem összefüggéseit kellett volna feltárnia a jövőre vonatkozóan. A végeredmény ismeretes: még a cím is csak a gazdaságot foglalja magában. Tinbergen még tovább megy, az ő esetében már a gazdaságon kívüli társadalmi kérdések is megjelennek.

II. Globalitás és regionalitás a Mesarovic—Pestel-modellben

A szocialista országok először ebben a modellben jelennek meg technikai oldalról. Tehát nem úgy, mint sajátos társadalmi-gazdasági berendezkedésű országcsoport, hanem mint régiót alkotó, vagy egy-egy régió belüli országcsoportok. A régiók kialakítása meglehetősen ingatag alapokon áll.⁷ Csupán egy bekezdés erejéig foglalkoznak azzal, hogy milyen ismérveket vettek figyelembe a régiók kialakításánál: „A térségekre való felosztásnál a közös szokásokat, történelmet, életmódot, a gazdasági fejlettség szintjét és a társadalmi-politikai berendezkedést vettük alapul, valamint a fő problémák közös jellegét, amelyekkel ezek a nemzetek szembekerülnek. A modell nem feltételez semmiféle térségen belüli hivatalos vagy nem hivatalos nemzetek feletti szervezetet... A térségekre való felosztásnál bizonyos kompromisszumokat kellett tenni... Például a hosszú távú élelmiszer-ellátás részletekbe menő vizsgálatához a 9. térséget további altérségekre kellene osztani; Dél-Ázsiára, beleértve Pakisztánt, Indiát és Sri Lankát, valamint Délkelet-Ázsiára. Más természetű problémák elemzésekor (értsd: az V. fejezetben, a „fejlett” és a „fejlődő és elmaradott” térségek közötti gazdasági szakadék vizsgálatakor — T. L.) a világrendszer a térségek csoportjaiként szerepel, mely csoportokat az eredeti 10 térségből összevonás útján nyertünk. Például a fejlett világ (1., 2. 3. és 4. térség), a szocialista világ (5. és 10. térség) és a kevésbé fejlett világ (6., 7., 8. és 9. térség). Megint más témában (népesedés — T. L.) csak két térség szerepel: az „Észak”, amely a fejlett világot és Kelet-Európát és a „Dél”, amely a kevésbé fejlett világot és Kínát (6., 7., 8., 9. és 10. térség) foglalja magában.”⁸ A teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy az olajprobléma tárgyalásakor egy további, négyes térségbeosztással is operálnak.

Az ismérvek meglehetősen szabad, mondhatni szabad kezelésének olyan következményei vannak, hogy pl. több szocialista ország „beolvasztásra” kerül, Kuba a latin-amerikai régióba (6), Délkelet-Ázsia szocialista országai pedig Indiával és a többi nem szocialista országgal együtt a 9. régióba. (Persze a többi régió képzésével kapcsolatban is megfigyelhetők következtelenségek, legfeljebb más jelleggel.)

Egy dolog azonban érezhető: a szocialista országokat több szempontból külön kellett figyelembe venniük a tanulmány készítőinek. Bár regionális, vagyis alapvetően földrajzi felosztásra törekedtek, nem vonatkoztathattak el a társadalmi-gazdasági különbségektől sem. Ezért is vált labilissá csoportosításuk és ezért nem voltak képesek arra, hogy következetesen végigvigyék eredeti felosztásukat. Ez azonban szemmel láthatólag nem okozott zavart elemzésükben, hiszen az ökológiára összponto-

⁷ Ez nem csak ennek a modellnek a sajátossága, mint Korompai Attila megállapítja, az eddigi jelentések egyike sem képes szilárd, egzakt jellemzőkön nyugvó térségi problémakezelésre. Lásd: Korompai Attila: A tér és a régiók problémái a világmodellekben. Prognosztika, 1980. 1—2. sz. 72—79. old.

⁸ Mesarovic—Pestel: I. m.: 40—41. old.

sítva a társadalmi-gazdasági vonatkozások csak másodlagos szerepet játszottak náluk.

A globális világ náluk — hasonlatukkal élve — egy rugókkal összekapcsolt labdarendszerrel ábrázolható, amelyben az egyes gumilabdák átadják egymásnak az impulzusokat. Az egyes gumilabdák a régiók. Impulzusok az egyes régiókban eltérő okok következtében keletkeznek.⁹ Ha végignézzük, hogy milyen okok válhatnak ki egyáltalán olyan impulzusokat, amelyek regionális katasztrófákhoz vezethetnek, azt látjuk, hogy ezek nem társadalmi-gazdasági értelemben specifikusak. A szerzők akkor is eltekintenek a társadalmi viszonyoktól, amikor szinte szándékolatlan politikai éle van mondanivalójuknak. Érdemes látnunk azt, hogy ez például az élelmezési helyzettel kapcsolatosan hogyan nyilvánul meg: „Egy térség (értsd: Kelet-Európa illetve a Szovjetunió — T. L.), vagy talán csak egyetlen személy bürokratikus döntése — amely változatlanul hagyja a tavaszi búza vetésterületét, a világ egy másik részén háziasszonyok tiltakozását váltotta ki a felszökő gabonaárak miatt, és megint másik részen tragikus szenvedést okozott.”¹⁰

És tulajdonképpen ha jól meggondoljuk, a kelet-európai szocialista országokkal kapcsolatban nem is lehet egyéb, katasztrófát előidéző problémát megfogalmazni. *Fejlettségük folytán a népesedés már nem, a környezeti ártalmak és az energiaforrások túlzott igénybe vétele még nem okozhat katasztrófát, világméretű veszélyt. Ezért nem aktuális sajátos, kiemelt kezelésük.* A fejlettségi szakadék vizsgálata pedig úgy is megoldható — viszonylag egyszerűen —, ha ezeket az országokat az „Észak”, a többieket pedig a „Dél” pólusba vegyítjük.

III. Regionalitás és gazdaság — a Leontief-jelentés¹¹

Mint a bevezetőben már említést nyert, az *ökonómiai alapállású világmodellek*¹² már szükségszerűen nem kerülhetik meg a létező szocializmus bizonyos speciális kezelését. Leontief és munkacsoportja bár regionális elemzést végez, a régiók elhatárolásakor sokkal egyértelműbb, mint a Mesarovic—Pestel modell készítői voltak. A fejlett országok régiói között a Szovjetuniót és Kelet-Európát (szocialista országok) találjuk, a kedvezőtlenebb adottságú fejlődő országok között pedig Ázsia „központi tervirányítású” országait.¹³

Leontief és csoportja vizsgálatának tárgya „*a világgazdaság jövőjének vagy inkább alternatív jövőbeni állapotai*”-nak¹⁴ felvázolása. Arra keresnek választ, hogy megvannak-e az anyagi és pénzügyi feltételei annak a további gazdasági növekedésnek, amely hozzájárulhat a fejlett és a fejlődő országok között meglévő és veszélyes „gazdasági szakadék” felszámolásához. Másképpen fogalmazva: *mik a feltételei és lehetőségei egy új világgazdasági rend létrehozásának?*

⁹ U. o.: 37. old.

¹⁰ U. o.: 20. old.

¹¹ Wassily Leontief és szerzőtársai: A világgazdaság jövője. ENSZ tanulmány. KSH 1978.

¹² A jelentés szemléletét jól tükrözi, hogy szerzői szerint „A tartós gazdasági növekedés és a gyors ütemű fejlődés fő korlátai inkább politikai, társadalmi és intézményi, semmint fizikai jellegűek. A fejlődő területek gyorsított gazdasági növekedésének nincs áthághatatlan fizikai akadály.” Wassily Leontief és szerzőtársai: I. m.: 23. old.

¹³ Az érdekesség, de a probléma bonyolultságának érzékeltetése miatt is megemlítendő, hogy Kubát a Leontief-modell regionális rendszere sem tudja következetesen kezelni, a latin-amerikai országok egyik csoportjába sorolja. Nagyságrendjét tekintve ez talán még indokolható is, más kérdés, hogy Kuba gazdasági kapcsolatai ma már döntően nem ebbe a régióba illeszkedők.

¹⁴ Wassily Leontief és szerzőtársai: I. m.: 27. old.

A feltett kérdésre a válasz — amely mintegy összefoglalása elemzéseiknek — a következő: „A gyors ütemű fejlődésnek két általános feltétele van: *először*, mélyreható társadalmi, politikai és intézményes jellegű belső változások a fejlődő országokban; *másodszor*, a világgazdasági rend jelentős megváltoztatása.¹⁵

Célja és tárgya alapján teljesen érthető és nyilvánvaló, hogy a *Leontief-jelentés sem kezeli kiemelten a szocialista országokat*. Azonban arra sincs mód, hogy megálljon a Mesarovic—Pestel-modell szintjén. Ezt teszi szükségessé már önmagában az a körülmény, hogy a vizsgálat középpontjában a gazdaság, még pontosabban olyan világgazdaság áll, amelyben az egyes régiók meghatározott kölcsönhatásban állnak egymással és e régiók fejlődése egymástól erősen függ. A világot veszélyeztető gazdasági szakadék mérséklése, majd egy későbbi időszakban történő megszüntetése csak a régiók kapcsolatainak változtatása mellett lehetséges, feltételezi, hogy a szocialista országok illetve azok gazdasága a világgazdaság része. A világgazdaság a régiókból ugyanis a külgazdasági kapcsolatok, áramlatok révén alakul ki. Ami a módszert illeti, Leontief számára kézenfekvően és teljesen természetes módon az input-output analízist igényli. (Ez már nem gumilabdák rugós kapcsolódása.)

A világméretű, multiregionális input-output rendszer kialakításánál „A földrajzi csoportosítás úgy történt, hogy az egyes régiókba tartozó országokat jellemző gazdasági változók homogenitásának ésszerű fokát érje el. Az osztályozási sémában használt elsődleges ismérv a gazdasági fejlettség szintje volt, amelyet az egy főre jutó jövedelem és a feldolgozóipari tevékenységnek a bruttó hazai termékben belüli aránya jellemez. Az aggregáció további bázisát bizonyos változók képezték, amelyek tanulmányunk szempontjából speciális fontosságúak. ... Általában véve a régiók csoportosítása alkalmazkodott az egyes földrészek határaihoz. ... Néhány esetben pedig geopolitikai megfontolások érvényesültek az aggregáció gazdasági ismérveivel szemben.”¹⁶

Tehát a régiók kialakításának *elsődleges ismérve* a gazdasági fejlettség foka volt, emellett speciális fontosságú ismérvek (például az olajexport a fejlődők egy részében vagy a csapadék mértékének különbözősége Afrikában) is figyelembe vételre kerültek. Ezek közé sorolhatjuk a geopolitikai megfontolásokat is, amelyek nyilvánvalóan a szocialista országokra vonatkoznak. Saját bevallásuk szerint — és tegyük hozzá, hogy a mi véleményünk szerint is — az egyes régiókat illetve országokat nem lehet minden szempontból egységesen kezelni. Egy ilyen követelmény semmiképpen nem reális. Sőt, talán éppen az az erénye a szerzőknek, hogy árnyaltan igyekeznek körülhatárolni az egyes régiókat, nem hagyva figyelmen kívül az elemzésből azt sem, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés a világrendszerbe illeszkedés szempontjából nem elhanyagolható.¹⁷ Más kérdés, és a továbbiakban szót ejtünk róla, hogy több tekintetben egyoldalú a figyelembe vétel, már ami modell eredményeinek értékelését illeti.

Az új világgazdasági rendszerben a szocialista országok a 2000-ig terjedő időszakban pozíciókat szereznének, a világkereskedelemben vett részarányuk növekedne a fejlett tőkés országok rovására. Ehhez azonban gazdaságilag hozzá kell járulni, 1980-ban a GDP-k 0,5 és 2000-ben 2,0%-ával. Vagyis a gazdasági pozíciók mennyiségi javításának ára lenne, amelyet a fejlődő országok segélyezésére kellene fordítani. A világexportban való részesedésük aránya 9,3%-ról mintegy 12%-ra nőne úgy, hogy ezen

¹⁵ U. o.: 25. old.

¹⁶ U. o.: 37. old.

¹⁷ Nyilvánvaló például, hogy az NDK-t és Csehszlovákiát a gazdasági fejlettség alapján inkább Nyugat-Európához lehetett volna sorolni, ez azonban más tekintetben nem lett volna reális.

belül csökkenne a mezőgazdasági termékek és az ásványi nyersanyagok exportészedése és jelentősen nőne a gépexport aránya.

Szembetűnő, hogy a régiók közötti gazdasági kapcsolatok vizsgálata során a világegyesületen belül az ún. láthatatlan tételek megnevezése alatt a „tervezgató országok” mind 1970-ben, mind 2000-ben 0 értékkel szerepelnek, miközben a „fejlett piacgazdaságú térségek” és a „fejlődő piacgazdaságú térségek” mindkét időpontban hozzávetőlegesen 75 és 12%-kal. Hasonlóan a nemzetközi szolgáltatások és a tőkeáramlás tárgyalásakor is hiányoznak a szocialista országok. A segélyekről már volt szó, ezeket normatív módon határozzák meg a modell készítői. Mi lehet ennek a „felemás” kezelésnek az oka? Minden bizonnyal nem valamiféle ideológikus megfontolás, ha nem sokkal inkább az, hogy a valóságos helyzet tükröződik ebben. Egyfelől az, hogy a szocialista országok a történelmi fejlődésből adódó örökségük, a szocializmus építésének első időszakában jelentkező külső és belső okok miatti autarkia valamint az extenzív fejlődés törvényszerűségei következtében ma még — és még valószínűleg hosszabb ideig — sem játszanak olyan szerepet a világkereskedelemben, mint amilyen potenciális gazdasági erejükből és lehetőségeikből következne. Másfelől — részben a fentebb említettek hatásaként is — a gazdasági kapcsolatok mélyebb régióiban, a tőkekapcsolatokban, a nemzetközi pénzmozgásokban még kevésbé vesznek részt a szocialista országok. A szocialista világban nincsenek olyan transznacionális, multinacionális vállalatbirodalmak, amelyek úgy átszönek a világot, mint a fejlett tőkés világban. A fejlett tőkés, de a fejlődő országokkal folytatott kooperáció sem számottevő világméretűben. Ezek mind olyan tények, amelyeket a modell készítői kénytelenek voltak figyelembe venni, és amelyeket mi sem bagatellizálhatunk, főként nem hallgathatunk el úgy, hogy „behelyettesítjük” a tényeket azzal, hogy a szerzők „polgári korlátai” miatt nem voltak képesek a szocialista országok figyelembe vételére. Természetesen ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a jelen helyzet „konzerválása” a jelentésben már más megítélés alá esik. Ezt nem fogadhatjuk el, pontosabban ki kell dolgoznunk azt a stratégiát, amely az új világgazdasági rendben érdekeinknek és céljainknak megfelel. Ezt a polgári szerzőktől nem várhatjuk és ne is várjuk!

IV. A szocialista országok tudatos figyelembe vételének kísérlete: a RIO program¹⁸

A Római Klub felismerve az ENSZ keretében folyó munkának a harmadik világgal kapcsolatos fontosságát, maga is szükségesnek látta álláspontjának megfogalmazását. Ennek kialakítására Jan Tinbergennel az élen egy munkacsoportot kértek fel. Mint azt Tinbergen az Előszóban írja, Peccei javaslata értelmében a szakértői csoport arra a kérdésre kereste a választ, hogy „milyen új nemzetközi gazdasági rendet lehet ajánlani a világ államférfiai és társadalmi csoportjai számára, amely *gyakorlatilag megvalósítható* (kiemelés tőlem — T. L.) és reális mértékben kielégítené a mai népesség sürgető szükségleteit, valamint a következő nemzedékek valószínű szükségleteit?”¹⁹

Már az idézet alapján nyilvánvaló, hogy másképpen nem is kezdhettek hozzá az elemzéshez, csak úgy, ha a szocialista országokat is figyelembe vették. Nem egyszerűen mint sajátos régiót illetve régiókat alkotó országközösségeket, hanem mint sajátos társadalmi-gazdasági rendszert. Szándékuk komolyságát jelzi, amit már az

¹⁸ Jan Tinbergen: A RIO-jelentés. A nemzetközi gazdasági rend átalakítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1979.

¹⁹ U. o.: 15. old.

Előszó-ban megfogalmaztak: „A RIO-program megalakításakor komoly erőfeszítéseket tettünk, hogy arányosan vegyenek részt benne az első, a második (értsd: szocialista — T. L.) és a harmadik világ képviselői. Sajnos, azonban nem sikerült biztosítanunk a tervgazdálkodást folytató országok kívánatos részvételét... Sajnálatosnak tartom ezt a hiányt, mert szilárd meggyőződésem, hogy egy új nemzetközi gazdasági rend megteremtéséhez éppúgy szükség van a második, mint az első és a harmadik világ országainak aktív részvételére.”²⁰

Tipikusan szociáldemokrata a világ ilyen felosztása, amely összemossa a társadalmi-gazdasági berendezkedés és a gazdasági fejlettség ismérveit. Ezzel természetesen nem érthetünk egyet, amire később visszatérünk. Most azonban tárgyunknál maradva azt vizsgáljuk, hogy a szocialista országokat hogyan veszik figyelembe a mai és az új normatív világrendben. Ez az I. rész 2. és a 4. fejezetében tárul elénk.

Elsőként itt is a jelentés céljának és tárgyának rövid bemutatása célszerű, hiszen nagyrészt ettől függ a szocialista országok ábrázolása. A jelentés készítői a nemzetek, népek közötti kapcsolatok igazságtalanságának kiküszöbölését szeretnék megvalósítani egy olyan új nemzetközi gazdasági rend létrehozásával, amelyben az „emberhez méltó élet és jólét mindenki elidegeníthetetlen jogává válik.”²¹ Ösztönözni és elősegíteni kívánják azokat a vitákat, eszmecseréket, amelyek egy „igazibb” világ kialakításához vezethetnek. A világ azonban bonyolultabb annál, semmint hogy a gazdaságra lehetne szűkíteni. Éppen ezért a társadalom politikai, kulturális, szociális és egyéb szféráiban is alapvető változtatásokra van szükség, amelynek következtében nem egyszerűen új nemzetközi gazdasági, hanem új nemzetközi rend létrehozása szükséges. A nemzetközi rend egy olyan intézményrendszer, amely a nemzeti keretekben élő embereket összekapcsolja. Ez az új, kívánatos nemzetközi rend valószínűleg meg az „igazibb” világot.

Miután a jelentés felvázolja az „iparilag fejlett világ” és a „harmadik világ” 70-es évtized közepéig tartó fejlődése következményeként jelentkező problémákat, bemutatja azokat is, amelyek a „központi tervezés alapján álló országok” részéről megnyilvánulnak. A problémák olyanok, amelyek a három világ ütközőpontjában állnak és egyben egymásra utaltságukat is érzékeltetik. A szocialista országok helyzetét leíró rész címe önmagában is megadja a hangulatot, a hozzáállást: „nem élünk üvegházban”. Tehát mintegy visszacseng az Előszó-ban megfogalmazott igény és szándék: a szocialista világot is be kell vonni az új nemzetközi rend kialakításába, nélkülük egyfelől az új rend nem képzelhető el, másfelől a szocialista országoknak is szükségük van rá. Ez utóbbit tulajdonképpen önérdünkre apellálva — meglehetősen sajátos módon — próbálják bizonyítani. Kiindulva abból a tényből, hogy a 70-es évek közepére az európai szocialista országok nagyobb része nehézségekkel került szembe, igyekeznek ezeket a történelmi fejlődés sajátosságaira visszavezetni. Hivatkoznak Gunnar Adler-Karlssonra²², azt hangsúlyozzák, hogy a reneszánszsal kezdődő Európán belüli „fejlődésbeli szakadék” eredményeként vannak a kelet-európai országok hátrányban a nemzetközi piacokon a fejlett tőkés országokkal szemben. Azt hangsúlyozzák, hogy „a keleti-nyugati gazdasági kapcsolatokban mutatkozó nehézségek bizonyos esetekben inkább eltérő fejlettségi szintekből, mintsem a társadalmi és gazdasági rendszerekben meglévő különbségekből fakadnak”.²³ Ebben persze sok igazság van, az azonban már történelmileg sem helytálló, hogy a kelet-európai sajátos fejlődés, az Európához képest mutatkozó

²⁰ U. o.: 16. old.

²¹ U. o.: 20. old.

²² U. o.: 38. old.

²³ U. o.: 38. old.

lemaradás az, aminek „súlyos gazdasági, politikai és ideológiai következményei”²⁴ vannak. Ebben a megfogalmazásban ugyanis kimondva-kimondatlanul a szocializmus sajátos, kelet-európai jelenségként való kezelése és értelmezése jut kifejezésre, amit nyilvánvalóan nem fogadhatunk el. De ugyanúgy nem fogadható el az sem, amit az új nemzetközi rend szükségességével kapcsolatban fogalmaznak meg, tudniillik, hogy „a szegénység függvénye anyagilag és ideológiailag is megosztja a világot”.²⁵

Sajátosan ábrázolják a szocialista országoknak az új nemzetközi renddel kapcsolatos álláspontját. Felismerve annak veszélyét, hogy a szocialista országok számára több tekintetben is elfogadhatatlan a fejlett tőkés országok viszonyulása a megoldandó kérdésekhez, illetve az a szerep, amelyet ezek az országok szánnak nekik az új rendszerben (amennyiben ezek az országok komolyan veszik ennek az új rendszernek a létrehozását, amit például maguk a jelentés készítői is megkérdőjeleznek bizonyos tekintetben az Egyesült Államok részéről), egyfelől a Kommunista Kiáltványra hivatkoznak, hogy a szocialista országok „lelkületére” hassanak, mintegy „megideologizálva” számukra az új nemzetközi rendszerben való aktív, gyakorlati részvételük szükségességét, másfelől elutasítják illetve félremagyarázzák azokat az érveket amelyeket ezen országok saját és a fejlődő országok érdekei védelme érdekében hangoztatnak. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy nincs és nem is lehet elszigetelt Nyugat—Dél rendszer a nemzetközi rendszeren belül, hanem az a három világnak megfelelően összefügg, kölcsönös kapcsolatban van a Nyugat—Kelet illetve a Kelet—Dél alrendszerrel. A szocialista országok nélkül nem lehet egy új nemzetközi rendszert kialakítani: „Gyakorlati szempontból hogyan is lehetne komolyan lényeges változtatásokat javasolni a nemzetközi pénzügyi rendszerben és a hatalmi struktúrában, valamint az ENSZ rendszerében a világ egyik alrendszerének szerves bevonása nélkül, amely több mint másfél milliárd lakost foglal magában, s a világ ipari termelésének több mint 35%-át adja?”²⁶

Különösen érdekes lehet számunkra az, ahogyan a szocialista országok tapasztalatainak hasznosíthatóságáról írnak az új nemzetközi rend kialakítása során. Megállapítják, hogy az ipari országok eddigi fejlődése — amely a „gazdasági növekedés és az anyagi gazdagság filozófiájára” alapult, az erőforrások pazarló felhasználásához, a javak igazságtalan elosztásához és az élet minőségi elemeinek romlásához, erkölcsi és etikai romláshoz vezetett. Ezért elvetik az eddigi fejlődési modellt, de úgy, hogy nem gyökeres társadalmi változást, hanem bizonyos reformokat javasolnak. Követendő példaként Svédországot és részben Hollandiát állítják. Az a véleményük, hogy az ipari nemzetek samuelson-i vegyes gazdasági képek egy igazságos társadalmi rend megvalósítására, megfelelő reformok mellett.

Milyen tapasztalatok vonhatók le ezek után a szocialista országok fejlődéséből? Ezek egyfelől a termelőerők, másfelől a termelési-társadalmi viszonyok oldaláról határozhatók meg és hasznosíthatók a világfejlődés számára.

A termelőerőket illetően alapvetően a fejlődő országok számára lehet követendő a gyorsított iparosítás, a jól összpontosított műszaki oktatás és kutatópolitika. Ugyancsak pozitív folyamatként értékeli a jelentés a szocialista országok azon fejlesztési törekvését, amelyet a KGST szintjén a fejlettségbeli különbségek csökkentése érdekében folytatnak.

Érzékeli a jelentés készítői, hogy a 60-as évtized második felében, a 70-es évek elején a szocialista országokban megjelenik az extenzív fejlődésről az intenzív fejlődésre való áttérés szükségessége és ezzel kapcsolatban hangsúlyozzák azt, hogy

²⁴ U. o.: 39. old.

²⁵ U. o.: 40. old.

²⁶ U. o.: 90—91. old.

a beruházások hatékonyságának növelése fontos feladat, amelyet alapvetően a *gazdaságirányítás fejlesztése*, a túlzottan központosított, direkt tervutasításos rendszer oldása, mint mondják, „különböző győgmódok” alkalmazása tehet lehetővé. A termelőerők fejlesztése a legkorszerűbb technológiák alkalmazását igényli, amelyet a fejlett tőkés világból tudnak elsősorban beszerezni ezek az országok. Sajátos okoskodással azonban ezt a körülményt úgy magyarázzák, mint a kölcsönös függőség olyan „világtörvényét” amely legyőzi az ideológiai különbségeket! Mint írják, „A jelenlegi nemzetközi rendszerben a világpiacon folyó, mindent átfogó kereskedelmi kényszer és verseny odáig fejlődött, hogy a kölcsönös függőséget a *világ törvényévé* teszi. Ez olyan erős tényező, hogy az ideológiai különbségeket is legyőzi: a központi tervezésű nemzetek és a tőkés nagyvállalatok közt naponta jönnek létre közös vállalkozások.”²⁷

Ami pedig a *termelési illetve tulajdonviszonyokat* illeti, az öngazgatáson alapuló jugoszláv társadalmi tulajdont, annak egy kiteljesedett, tökéletesített változatát tartják olyannak, amely egyfelől biztosítja a politikai döntéshozatali eljárásban a megfelelő képviselőket, másfelől lehetővé teszi a termelékenység növelését és a gazdasági növekedés stabilizálását. Külön hangsúlyt helyeznek a bel- és külpolitika kapcsolataira a jugoszláv gyakorlatban, amely az el nem kötelezettség alapján az új nemzetközi rend megvalósítását nagymértékben segítheti. Meg kell állapítanunk, hogy a *szocialista termelési-társadalmi viszonyok ábrázolása egyoldalú*, alig van szó arról, hogy a többi szocialista országban ezek milyenek, tartalmaznak-e vagy sem a szerzők szerint pozitív, előremutató elemeket, mozzanatok, szerezhetők-e általuk a fejlődő országokra vonatkozó, azok által hasznosítható tapasztalatok. Sőt, még a jugoszláv viszonyok bemutatása is annyira felszínes, hogy nem alkalmas arra, hogy ezen keresztül megalapozott álláspontot, értékítéletet lehetne kialakítani róluk.

V. Néhány tanulság

A tanulmány bevezetőjében előre szándékoztunk indokolni azt, hogy miért célszerű a polgári világmodelleknek az adott szempontból történő vizsgálata. Úgy vélem, hogy e viszonylag rövid, korántsem teljes áttekintés is módot ad néhány következtetés levonására.

Először is az szögezhető le, hogy *az elemzett modellek a szocialista országokról, azok gazdasági-társadalmi viszonyairól még a legjobb szándék mellett is felettébb hiányos, felszínes képet rajzolnak, de felfedezhető egyoldalú, néhány esetben kifejezetten tendenciózus, nem jóindulatú beállításuk is. Ez különösképpen azért nem jó, mert félreorientálja a fejlődő országokat arról, ami a szocialista országokban történik, lehetőséget nyújt arra, hogy manipulatív módon szembeállítsák a fejlődőket a szocialista országokkal, amelyek éppen társadalmi berendezkedésük révén objektíve partnereik a fejlett tőkés világtól való függőségük, kiszolgáltatottságuk megszüntetésében, felszámolásában, antiimperialista törekvéseikben. Ezért mindamellett, hogy e modellek hibás, egyoldalú, tendenciózus beállítását bíráljuk, arra kell törekednünk, hogy reálisan és sokoldalúan mutassuk be eredményeinket, de problémáinkat, gondjainkat is a mai globális világban, amelyet mi is megváltoztatni gondolunk és szándékozunk.*

Másodsor — az előzőkkel összefüggésben — *ki kell dolgoznunk saját nézetrendszerünket, konstruktív, elfogadható és megvalósítható, tehát a realitásokkal számot vető javaslatainkat egy olyan nemzetközi rendre, amelyben a szocialista országok meghatározott helyet foglalnak el és aktív szerepet játszanak. Enélkül nem lehetünk*

²⁷ U. o.: 128. old.

képesek arra, hogy olyan alternatívákat tárjunk a fejlődő országok felé, amelyek jobb igazságosabb, de mindenképpen reálisabban megvalósítható jövőt képesek biztosítani, mint amely a polgári modellekben megfogalmazódott, Ez lehet a harmadik világ számára partnerségünk alapja, nem egyszerűen a polgári jövőképek passzív elutasítása, tagadása.

Harmadszor talán azt is kimutatta az elemzés, hogy *a szocialista országok világ-gazdaságba való illeszkedése sok tekintetben nem szerves*, főleg a Leontief- és a Tinbergen-jelentésekben jut kifejezésre, hogy *a népességhez, a gazdasági potenciálhoz és produktumhoz képest a szocialista országok kevésbé kapcsolódnak a világ-gazdaságba, ami gazdasági lehetőségeiket erősen korlátozza*. A két rendszer tartós, történelmi időszakot felölelő együttélése megköveteli, hogy a kapcsolatok intenzitásának fokozására törekedjünk, mert csak így tudjuk kihasználni adottságainkat, lehetőségeinket.

Negyedszer — az e modellek megjelenése óta eltelt időt figyelembe véve — *azt is látnunk és láttatnunk kell, hogy a 70-es évek közepének polgári illúzióit az új világ-gazdasági, illetve nemzetközi rendről éppen az imperializmus agresszív politikája rombolta szét*. Az Egyesült Államok fegyverkezése, az Észak—Dél tárgyalások sikertelenségei és egyéb jelenségek azt bizonyítják, hogy még polgári humanisták mégoly tisztességes szándéka ellenére sem valósíthatók meg azok a javaslatok, amelyeket az elemzett modellek szerzői megfogalmaztak.

Végül, de nem utolsósorban talán még az is megkockáztatható megállapítás, hogy *a polgári modellezők is levontak bizonyos következtetéseket arra nézve, hogy a szocialista országok elemzése a globális problematika szempontjából elsősorban a szocialista országok illetve a marxista kutatók feladata lehet*. Ennek alátámasztására utalhatunk arra, hogy a Római Klub legújabb, az 1982-ben megjelent „Életre-halálra — mikroelektronika és társadalom” című jelentése²⁸ készítésekor Adam Schaff-ot, a Bécsben élő lengyel filozófust bízták meg azzal, hogy a mikroelektronikának a szocialista országokra gyakorolt hatásáról írjon. Schaff azonban nem vállalkozott erre, inkább a XXI. századot választotta vizsgálatának tárgyául, nem pedig a „második világot”. Mivel más sem készítette el ezt a tanulmányrészét, maradt a két másik, a fejlett tőkés és a fejlődő világ. Amit azonban nem végzett el a Római Klub, azt nekünk el kell végeznünk, mégpedig nem is hosszú idő múlva.

ИЗОБРАЖЕНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН В БУРЖУАЗНЫХ МИРОВЫХ МОДЕЛЯХ

Д-р Ласло Тот

(Резюме)

Автор анализирует четыре буржуазные мировые модели с точки зрения того, как изображаются в них существующие страны социализма в глобальном мире. Автор устанавливает, что в первых двух сводках «Римского Клуба» (которые в основном имеют экологический аспект) в сущности нет социально-экономически обоснованного подхода к социалистическим странам; собственно говоря, вообще не принимается во внимание тот факт, что социально-экономические различия являются решающими с точки зрения возникновения, подхода и возможного (желательного) прекращения (решения) глобальных проблем. Более того, в модели Месаровича-Пестеля освещение проблемы снабжения продуктами питания носит явно

²⁸ A Római Klub említett jelentése készítésének körülményeiről a *Heti Világgazdaság* c. folyóirat 1982. II. 20-i száma ad rövid ismertetést.

антисоветский характер, хотя авторы неоднократно пытаются убедить читателя в своей «объективности».

В сводках Леонтиефи и Тинбергена в их отношении к социалистическим странам явно наблюдается перенос центра тяжести с экологии на экономику. Однако если модель Леонтиефа стремится подчеркнуть в первую очередь то, что в целях улучшения мирового положения должны «принести жертвы» и социалистические страны, не задаваясь при этом необходимостью выяснения того, в ком или в чём коренится основная ответственность за сложившееся положение и не желая идти ни на какие уступки в отношении сложившегося благоприятного положения развитых капиталистических стран, — в то же время ЯЮ-программа уже делает попытку сформулировать вывод о том, что социалистические страны в собственных интересах должны принимать активное участие в создании нового международного порядка, используя при этом накопленный ими в ходе своего развития положительный опыт.

Однако эта программа даёт поверхностное, одностороннее изображение социалистических стран, содержащиеся в ней социал-демократические, во многих отношениях стоящие на почве конвергентной теории предложения являются, в сущности, утопическими и неприемлемыми для нас. В то же время констатируется, что социалистические страны во многих отношениях экономически не «органически» примыкают к мировой экономике, как глобальной системе, что ограничивает их возможности более активного, инициативного и эффективного участия в решении глобальных проблем.

By: L. Tóth

THE PRESENTATION OF SOCIALIST COUNTRIES IN THE BOURGEOIS WORLD MODELS

(Summary)

The study analyzes four bourgeois world models from that point of view how they present the existing socialism in a world that have become global. The author states, that in the first report of the Club of Rome — which was basically ecological — there was no specific treatment of the socialist countries which would have been justified on the basis of their socio-economic conditions. The report does not take into account that the socio-economic differences which are decisive from the point of view of the emergence, the treatment and the eventual (desirable) ending of the global problem is presented explicitly with anti-Soviet bias, in spite the authors strive to convince the readers of their objectivity.

The shift of emphasis from ecology to economy is necessarily expressed in the attitude towards the socialist countries in both the Leontief and Tinbergen reports. The Leontief model concentrated only on that the socialist countries have to make sacrifices for the purpose of improving the conditions of developing countries, irrespective of their responsibility in bringing about it. The Rio-report already attempts to define that the socialist countries — led by their own interest — have to take an active part in creating the NIEO, utilizing their own positive experiences gained during their development.

The socialist countries however are presented superficially and one-sidedly, and the suggestions are based upon socialdemocratic and in many respects „convergency” theory, these are basically utopians and unacceptable for us.

At the same time it can also be stated that the socialist countries in many respect economically do not fit organically into the world economy, as a global system. This, of course imposes a limit on their possibilities to take part more actively, initiatively and effectively in the solution of the global problems.

TARTALOMJEGYZÉK

DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ: A demo-ökonómia kialakulása és fejlődése.....	3
DR. IMRE OTTÓ: A bér- és keresetszabályozás fejlődési tendenciái és aktuális kérdései.....	15
DR. MAYER LÁSZLÓ: Néhány adalék az 1980-as évek tőkés protekcionizmusához	29
DR. OLÁH JÁNOS: Hatékonyság versus egyenlőség?	37
DR. TÓTH LÁSZLÓ: A szocialista országok ábrázolása a polgári világmodellekben.....	49

Felelős kiadó: Dr. Nagy Lajos
84-1994 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Dobó József igazgató